

**ŞAİR MİRZE ELEKBER SABİR'İN
HOPHOPNÂME'SİNDEKİ
GÖZLEMLERİNE
DİN SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN
BİR YAKLAŞIM**

Şâirem asrının âyinesiyem,
Mende herkes görür öz kaş gözünü;
Nasıl ki, dün "birisi" bakdı mene ,
Gördü aynada ancak özünü.¹

Hayri ERTEN

Yrd. Doç. Dr., Selçuk Ü. İlahiyat Fakültesi
Din Sosyolojisi Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Din-toplum münasebetlerini kendine mevzu edinen Din Sosyolojisi, sadece aktüel dinî yaşama ilgilenmemekte, toplumların tarihindeki dinî tezahürlerini incelemeyi de önemli görmektedir.² Bu bağlamda toplumların tarihsel periyotlarıyla alâkalı veri toplamak için dolaylı gözlemde bulunmak lüzumlu bir hal almaktadır. Bu çeşit gözlemde bulunabilmek için önemli data kaynaklarından biri de yazılı kaynaklardır. Anılar, kısa hikâyeler, piyesler, şiirler ve benzeri edebî eserler, toplumun aynalarıdır ve bunlar doğrudan doğruya sosyal sorunlardan ilham almaktadırlar. Öyle ki bazılarının hiç kuşku götürmeyecek kadar belgesel değeri vardır. Toplumun sosyal hayatıyla ilgili değilmiş gibi görünen ve zannedilen edebî eserler dahi toplumdaki belirli anlayış ve düşüncelerin anlaşılmasını temin edebilmektedirler.³

1862 yılında Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde dünyaya gelen ve 1911 yılında aynı şehirde vefat eden Mirze Elekber Sabir ve O'nun şiirleri de dönemin toplumsal hayatından ilginç kesitler sunmaktadır. Mirze Elekber Sabir, XIX. yüzyılın son onlu yılları ile XX. yüzyılın ilk on yılındaki zaman periyodunda, özellikle içinde yaşadığı toplumun sosyal ve dinî yaşamını âdeta bir ayna gibi şiirleriyle günümüze yansıtmaktadır. Şair bu durumu yukarıda verdiğimiz şiiriyle, kendisi de veciz bir şekilde dile getirmektedir.

Şiirler genelde duygusal hisleri veya fikirleri dile getirirken Sabir'in şiirlerinin neredeyse tamamı toplumsal gerçeklerle alâkalıdır. Halk içinde yetiştiği ve halkla hemhal olduğu için şiirlerini gözlemleri sonucunda yazmıştır.⁴ Sabir, Anadolu'daki çağdaşı Mehmet Akif'in yaptığı şekilde âdeta topluma çevrilmiş bir fotoğraf

¹ Mirze Elekber Sabir, *Hophopnâme*, Baki: Turan Neşriyat Evi, 2002, s. 267.

² Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, 6. bsk., İstanbul: İnsan Yay., 2003, s. 80.

³ Maurice Duverger, *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*, Çev.: Ünsal Oskay, 5. bsk., Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, s. 107-108.

⁴ Vaqıf Sultanlı, "Milletin Vicdan Sesi", *Hophopnâme*, Baki: Turan Neşriyat Evi, 2002, s. 3-6.

objektifi gibi⁵ gerçeklerin peşinde olması sebebiyle realist bir düşünür, gözlemci ve şair olarak değerlendirilebilir. Sabir'in bu şiirlerinde sosyal gerçekleri ifade etmesi için mülâkat ve katılma tekniğinden istifade ettiğini söylersek yanlış olmayacaktır. Şiirlerini genelde tenkitçi bir üslûp ile yazmıştır. Sabir, toplumda ne gözlemlediyse ve ne tespit etti ise âdetâ toplum dışından birisiymiş gibi onları şiirlerine yansıtabilmiştir. Sabir'in çağdaşlarından Abdulla Şaiq'in onun şiirleri hakkındaki düşünceleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. "*Sabir, Azerbaycan hayatında kaleme almadığı bir nokta bırakmadı, hepsine nüfuz ederek canlı ve manalı şekilde gösterebildi. Manzumeleri (şiirleri) baştanbaca canlı tiplerin timsalleridir. Tasvirlerinde ifrat ve tefrite yol vermez; hakikati olduğu gibi canlandırır.*"⁶

Bu bağlamda Sabir, zaman zaman geleneksel kültür ve din anlayışına sahip insanlar tarafından dışlanmış, hatta kâfir ithamlarıyla da karşılaşmıştır. 1936 yılında Sabir'in vefatının 25. yıl dönümünde edebiyatçı ve tenkitçi Ali Nazım, "*Doğrudur, Sabir tekfir olunur, boykot edilir, incitilir, ölüme sevk olunurdu. Lâkin hepsi anlıyordu ki Sabir doğrudur, doğru yazar ve hakikati gösterir*"⁷ ifadeleriyle Sabir'in gözlemciliğine ve gözlemlerinde elde ettiklerini objektif şekilde dile getirdiğine ve bize yansıttığına dikkat çekmektedir.

Muasırlarından Ali Fehmi, "Sabir, vicdanlı, namuslu bir zatı muhterem olduğu halde bazı efendilerin, ahundların gayrı meşru işlerini tenkit ettiğinden herkes Tolstoy ve Spinoza'yı tekfir eder gibi onu da tekfir ettiler"⁸ şeklindeki sözleriyle, gözlemleri sonucunda elde ettiklerini yazan bir düşünürün toplum içerisinde karşılaştığı durumu bize tasvir etmektedir. Sabir'in bu tutumundan dolayı mollaların onun kabrinin üstünde dua etmediği, onu dinsiz saydıkları için cenaze namazını dahi kılmak istemedikleri belirtilmiştir.⁹

Toplumda olanları müşahede etmeye çalışan Sabir, özellikle döneminde var olan aksaklık ve kusurları şiirlerinde işleyerek hem içinde yaşadığı toplumu uyarmış, hem de o dönemi, belki de başka kaynak ve belgelerde yer almayan açıdan günümüze yansıtmıştır. Muasırlarından Tağı Şahbazî'nin "*Onun şiirleri cemiyetin bütün noksan ve kusurlarını saf ayna gibi özünde aksettirir*"¹⁰ sözü, Sabir'in şiirlerinin toplumsal araştırmalar için önemli veri kaynakları olduğuna işaret etmektedir.

Geleneksel toplumlarda kalıplaşmış inanç, tutum ve davranışların dışına çıkabilmek, tenkit edebilmek veya yanlışlıklarını ifade edebilmek oldukça güçtür. İlahî uyancı ve yol gösterici peygamberler dahi toplumlarına onların inanç, tutum

⁵ Mehmet Bayyigit, "Mehmet Akifte Din ve Toplum Sorunu", Selç. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı 8, Konya, 1999, s. 53.

⁶ Abdulla Şaiq, "Sabir", *Muasırları Sabir Hakkında*, Dr. Abbas Zamanov, Bakı: Azerbaycan uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyatı, 1962, s. 92-93.

⁷ Abbas Zamanov (Dr.), *Sabir ve Muasırları*, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1973, ss. 3-4.

⁸ Ali Fehmi, "Veçieyi-Dilsuz", *Muasırları Sabir Hakkında*, s. 38.

⁹ Mehdi Bey Hacinski, *Muasırları Sabir Hakkında*, ss. 34-35.

¹⁰ Tağı Şahbazî, Sabir'in Hatırası", *Muasırları Sabir Hakkında*, s. 62.

ve davranışlarındaki yanlışları gösterip hakikatleri anlatırken, büyük işkence ve eziyet ile karşılaşmışlar ve ataların dinine karşı çıkan kimseler, hatta meczuplar olarak nitelendirilmişlerdir. Sabir de toplumda var olan ve yaşanan yanlış ve noksanlıkları dile getirdiğinde döneminin çıkarıcı zenginleri ve din liderleri tarafından dışlanmış ve kâfir olmakla itham edilmiştir.

Sabir'in içinde yaşadığı toplum, ilimsizlik ve eğitimsizlik içinde, yeni okullara ve onların eğitim-öğretim metot ve yöntemlerine karşı çıkan dinî bilgiden yoksun mollaların çoğunlukta olduğu, toplumu gerçek manada aydınlatmaya çalışan aydınların ise tekfir edildiği, zenginlerin fakirlere ilgisiz kaldığı ve köylülerin ağaları tarafından ezildiği yaşam tarzı şekline sahip bir cemiyet olarak tasvir edilmiştir.¹¹

Sabir, bu sosyo-kültürel yapı içerisinde var olan yanlışlıkları ve kusurları halka göstermek, onları aydınlatmak ve onları düşünmeye davet etmek için şiirlerinde hiciv ve istihza üslûbundan faydalanmıştır. Ancak Sabir'in yaşadığı geleneksel toplum anlayışı içerisinde uyanıklarda bulunması ve farklı düşünceleri ifade etmesi kolay olmamıştır. Bu konuda çok mücadele vermiştir. Şair, döneminde zenginleri, ağaları ve özellikle ehliyesiz ve bilgisiz mollaları (din bilginlerini) Mehmet Akif gibi¹² eleştirmiş hatta onları ilmin, toplumsal hoşgörünün, samimi dindarlığın ve ahlâkın önünde engel olarak gözlemlemiştir.¹³

Şair bu ikaz ve fikirleriyle, döneminde ve günümüzde Azerbaycan halkını ise etkilemiş ve halk tarafından sevilmiştir.¹⁴ A. Şaiq, "zamanında hiçbir şair kendisini büyük Sabir kadar halka sevdirmemiştir"¹⁵ diyerek halkın Sabir'i ne kadar sevdiğini ve ondan etkilendiğini vurgulamıştır. A. Sehhet de "Sabir Efendi, milletinden ötürü çalışırdı. O, aşık idi. Ten (asılsız söz ve karalamalar) ve lânetlemelerden tekfir ve tahkirlerden, yağış gibi üstüne yağın töhmet ve nefretlerden dolayı asla geri durmayıp öz işine sabir ve azimle devam etti ve sevgili milletine hizmetten bir an geri durmadı"¹⁶ sözleriyle Sabir'in milletini ve toplumunu ne kadar önemseydiğini ortaya koymaktadır.

Mirze Elekber Sabir'in toplumu için ne anlama geldiğini düşünür A. Sehhet, "Sabir'in vefatı millet için öyle bir felâkettir ki, onun ağsını millet kendi vücudunda daha sonralar anlayacaktır"¹⁷ diyerek ifade etmiştir. Günümüzde Azerbaycan'da yaşayan orta yaş grubu insanlar ve düşünürlerin bir kısmı, ateizmi düşüncesinin merkez noktalarından birisine yerleştiren Sovyetler Birliği İttifakı'nın, Sabir'in ehliyesiz din bilginlerini, folklorik ve içselleştirilmemiş şekildeki dindarlık

¹¹ Ruhullah Ahundov, "Türk Halk Şairi Sabir", *Sabir ve Muasırları*, s. 198.

¹² Abdullah Tüylü, *Mehmet Akif Ersoy Şerhlerinde Sosyal Meseleler*, Bakü: Kismet, 2005, ss. 58-59.

¹³ Aynı yer.

¹⁴ M. Etimad, "Sabir'in Ruhuna", *Muasırları Sabir Hakkında*, s. 112.

¹⁵ Abdulla Şaiq, "İmzasız Mektuplar", *Sabir ve Muasırları*, s. 31'den nakil. *Edebiyatımız Hakkında Maarif İşçisi Jumalı*, Aprel, 1927, No 4, s. 51.

¹⁶ A. Sehhet, "Sabir", *Muasırları Sabir Hakkında*, s. 49-50.

¹⁷ Dr. A. Zamanov, *Sabir ve Muasırları*, s. 46'dan nakil Abbas Sehhet, "Kara Haber", *Malumat*, 19 İyul 1911, No 16.

yaşayışını eleştirmesini fırsat bilip, şairin İslâm'ı tahkir ettiğini ileri sürerek onu din aleyhtarı gibi göstermeye çalıştığını dile getirmektedirler.

Muasırlar tarafından haksızlıklara karşı mücadele eden, samimi eğitimci, filozof ve inkılâpçı olarak¹⁸ değerlendirilen Sabir, halkın içinden birisi olarak, gördüklerinden ve yaşadıklarından elde ettiği tespitler neticesinde ortaya koyduğu eleştirilerle İslâm'ı değil; Müslümanları ve onları bilgilendirdiklerini iddia eden ehliyetsiz din liderlerini tenkide tâbi tutmuş ve islah etme noktasında çaba sarf etmiştir.¹⁹ Şiirlerinden bunu açıkça anlamak mümkündür.

a) Araştırmanın Konusu, Önemi, Amacı ve Metodu

Girişte tanıtmaya çalıştığımız bir toplum düşünürü, gözlemcisi, uyarıcısı ve önderi olarak niteleyebileceğimiz şair M. E. Sabir'in şiirleri *Hophopnâme* isimli bir kitapta toplanarak yayımlanmıştır. Araştırmamız Sabir'in bu kitabındaki şiirlerinde dile getirdiği toplumun dinî yaşamından izlenimlerini konu edinmekte ve bu izlenimlere din sosyoloji açısından bir yaklaşımda ve değerlendirmede bulunmaya çalışmaktadır.

Azerbaycan kültür ve medeniyet açısından bize en yakın ülkelerden birisidir. Yetmiş yıl kadar Sovyetler Birliği'nin yönetiminde kalmış olsa da Azerbaycan ile Türkiye'yi sosyo-kültürel bakımdan birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Günümüzde de "bir millet iki devlet" anlayışı ile kardeşlik duygusu canlılığını korumaktadır. Bu bakımdan Sovyetler Birliği işgali öncesi entelektüel seviyede ateizm öğretisi çerçevesinde seküler bir dünya görüşü tecrübesinin yaşanmadığı²⁰ ancak, batılılaşma rüzgârlarının da estiği bir dönemde Azerbaycan'daki toplumun dinî yaşayışının tespit edilmesi, hem Müslüman Türk toplumunun iyi anlaşılmasına, hem de aynı dönemde ülkemizdeki din-toplum münasebetiyle mukayesesine katkı sağlaması bakımından önemlidir.

Geçmiş gözlemleyip onu iyi anlamak, geleceğe daha iyi bakmak, ilerlemek ve gelişmek anlamına gelmektedir. Bu bağlamda amacımız, 1920'li yıllar öncesi Azerbaycan'daki dinî yaşamın ülkemizdeki ile ortak noktalarının ve varsa ayrılıklarının tespitine katkı sağlamaya çalışarak bilim dünyasına ve milletimize hizmet etmektir.

Araştırma konumuz, Azerbaycan'ın geçmiş bir tarih periyodunda* şair ve mütefekkir Sabir'in şiirlerinde dile getirdiği dinî yaşamla ilgili olduğu için, şiirler

¹⁸ Yusuf Vezir Çemenzeminli, "Sabir", *Muasırları Sabir Hakkında*, 1962, s. 69.

¹⁹ Tağı Şahbazî, bu aydın ve mollaları yalnız kendi menfaatlerini düşünen fındakçılar olarak nitelendirmiştir. Bakınız Tağı Şahbazî, a.g.m., s.104.

* Bu şiir kitabı, ilk olarak hemen hemen Osmanlıca diyebileceğimiz alfabe ile yayımlanmıştır. Daha sonra Kiril alfabesiyle ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından da Latin harfleriyle basılarak birkaç defa yayımlanmıştır.

²⁰ Bkz. Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 25, Bahar, Ankara, 2003, ss. 1-39.

* Bu periyot doğal olarak şairin yaşadığı (1862-1911) yılları içermektedir.

üzerinde metin taraması tekniğiyle dolaylı gözlemde bulunmaktadır. Elde edilen veriler, farklı toplumsal ve tarihsel süreçlerin ürünü olan teorik kuram ve genellemeler de çalışmada belirleyici kriterler olarak ihmal edilmeden değerlendirilip sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Toplumsal yapının temel kurumlarından biri olan din ile toplum karşılıklı olarak sürekli münasebet içerisinde. Din ve toplum bu bağlamda birbirlerinden müspet veya menfi şekilde etkilenmektedirler. Her dinin bir dünya görüşü olup, benimsendiği toplumun yapılanmasında, sosyal ilişkilerin teşekkülünde, toplumun gelişmesinde, değişmesinde veya durağanlaşmasında fonksiyonel olabilmektedir. Aynı şekilde diğer toplumsal olgu ve sosyal şartlar da din üzerinde tesirli olabilmektedir. Dolayısıyla çalışmamızın ilgili döneminde de bu ve benzeri durumlara rastlamanın mümkün olacağı varsayımından hareketle, Sabir'in *Hophopnâme* isimli kitabında yer alan şiirlerindeki gözlemlerinde aşağıdaki soruların cevapları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Toplumsal yapı ve sistemin önemli dinamiklerinden birini teşkil eden sosyal yardımlaşma çalışmanın ilgili olduğu dönemde Azerbaycan'da fonksiyonel midir?

Dinî guruplaşmalar var mıdır? Ve bu guruplar arasında çatışma eğilimleri mevcut mudur?

Din liderleri (mollalar) ile halk arasındaki ilişki nasıldır?

Din düşünürlerinin ilme ve gelişmelere karşı tutumları ne yöndedir?

Sosyo-kültürel yapı ve ilişkiler, dönemin dünya görüşünü, zihniyet ve ahlâk anlayışını etkilemiş midir?

Din sosyolojisinin ilgilendiği ve araştırdığı unsurlar içerisinde yer alan yukarıda ele almaya çalıştığımız konuların şair M. E. Sabir'in şiirlerindeki dinî yansımalarını incelemek gerekli ve önemli hale gelmektedir.

b) Şair Sabir'in Sosyal Yardımlaşma İle İlgili Gözlemleri ve Değerlendirmeleri

Genelde sosyal yardımlaşma, özelde özellikle ihtiyaç sahiplerine iktisadî bakımdan yardımcı olma tutum ve davranışının sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve psikolojik açıdan işlevi, birçok bakımdan yoksunluklar içinde bulunan kimsele-
rin bir çatışma ve gerilim ortamına düşmeden toplumsal bütünleşmelerine yardımcı olmaktır. Başka bir ifade ile toplumun işleyişine ve devamına önemli ölçüde katkı sağlamaktır. Bir ferдин saadet ve felâketi toplumun diğer üyelerini de etkileyecektir. Yardımlaşma duygusunu kaybeden toplumların ayakta kalması söz konusu değildir.²¹

²¹ Hüsamettin Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 2. bsk., Konya: Hü-er Yay., 2003, s. 166.

Sosyal yardımlaşma olgusu hemen hemen bütün dinlerde teşvik edilmektedir. Özellikle İslâm dini sıkıntı ve ihtiyaç içinde olanlara yardım etmeyi,²² kimse-siz ve yetimleri korumayı emrederek²³ onların toplumda negatif rollerde bulunmalarını istememekte; aksine topluma katkı sağlamalarını temin etmektedir.

Din, sosyo-kültürel çevrenin unsurlarının şekillenmesini kaçınılmaz olarak daima etkiler ve sosyal çevrenin dinle ilgili olmayan unsurları da dinî yaşama tesir eder.²⁴ Din her zaman ve her tarihsel durumda içinde bulunduğu daha geniş kültürün belirli sosyal normları, değerleri ve sembolleriyle ilişki içindedir. Bu bağlamda M. E. Sabir, yaşadığı süreçte içinde bulunduğu toplumun sosyal yardımlaşma olgusunu gözlemleyerek dinin öngördüğü sosyal yardımlaşma şeklinden ortaya çıkan sapmaları hiciv üslûbuyla dile getirmiştir.

Dinî bayramlar, sosyal yardımlaşma ve bütünleşme açısından duygu, tutum ve davranışların en öne çıktığı anlar olup, toplumsal hayatın diğer unsurlarına çeşitli düzeylerde etki eden, dinî tecrübenin pratik boyutunda önemli noktaları oluştururlar. Öznel dinî tecrübe ile sosyal dinî yaşantının neşeli ritminin bir arada yükseldiği bu anların, dinî açıdan da, sosyo-kültürel bütünleşme açısından da göz ardı edilemeyen neticeleri vardır.²⁵ Ancak bu neşeli ritmi aynı tarz ve derecede inananların tamamında veya her zaman diliminde toplumlarda görmek mümkün olmamakta, zayıflamalar veya sapmalara rastlanabilmektedir. Şair de bayramların bu hususta arzu edilen manada hakiki fonksiyonlarından uzaklaştığını, molla ve zenginlerin sadece para kazandıkları için sevindiklerini ama sevinmeyenlerin ve utananların, sıkıntı çekenlerin, üzülenlerin bayramda çocuklarının karşısına çıktıklarında yine fakirlerin olduğunu gözlemlemiş, dolayısıyla mevzu bahis dönemde zengin tabaka ile fakir tabaka arasında bir uyumsuzluk ve çatışmanın mevcudiyetini şiirinde dile getirmiştir.

Ey dökken mollaların kamına şerbet, novruz!
Eğniyalarla kuran meclisi-işret, novruz!*
Sende herkes sevinir, bes (acaba) niye ancak fügena
Çekir evlâdını görünce hecalet (mahcubiyet), novruz?!²⁶

²² Kur'ân-ı Kerîm, 5/2.

²³ Kur'ân-ı Kerîm, 4/6.

²⁴ Phil Zucherman, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev.: İ. Çapçioğlu-H. Aydınalp, Ankara: Birleşik Kitapevi, 2006, s. 154.

²⁵ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev.: Ünver Günay, Kayseri: Erciyes Üniv. Yay., 1990, ss. 47-48.

* Novruz, her yıl Mart ayının 21'inde kutlanan Türk bayramı (Ergenekon Bayramı); bahann girdiği gün, bahar bayramıdır. Bkz. Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, C.II, İst: M.E.B., 1994, s. 921.

* "Zenginlerle din adamı meclisi oluşturan"

²⁶ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 258.

Müslüman toplumlarda sosyal yaşama hareketlilik ve neşe getiren bayram hazırlıkları ve alış-verişler, genelde bayram öncesinde yapılmaktadır. Bayram günlerinde ise doğal olanı, akrabaların, konu-komşunun ve dostların ziyaret edilmesi, onların hal hatırlarının sorulması ve gönüllerinin alınmasıdır. Sabir, yaşadığı dönemde Ramazan Bayramı'nın bu esas işlev ve anlamın dışına kaydığını "Taziyeler" isimli şiirinin bir dörtlüğünde ifade etmektedir.

Bakılı deyir ki:

*Ramazan eydinin (bayramının) icrasını herçend (lâkin) bize
Hezeratı-ülema birce gün elam (ilân) etti;
Biz o bir günde de açtık dükkân, aldık, sattık,
Ancak onlar kara mehluk ile bayram etti.²⁷*

Sabir şiirinde, ulemanın Ramazan Bayramı'nı bir gün ilân ettiğini, bu bir günü de esnaf ve halkın ticaret ve alış verişle geçirdiklerini dolayısıyla Ramazan Bayramı'nın toplumsal yaşamda esas fonksiyonundan uzaklaştığını Bakülü bir kimsenin dilinden söyleterek ortaya koymaktadır.

Müslümanların sosyo-kültürel çevresiyle irtibat halinde olması, yakın çevresiyle ilişki kurması, çevresinde olup bitenlere bigâne kalmaması ve fakir fukaranın halini bizzat hissetmesi gerekmektedir.²⁸ İslâm'ın bu prensibinin farkında olan M. E. Sabir, Müslümanların, sosyo-kültürel yaşamın içerisinde bunu unuttuklarını, ancak kendilerine bu hassasiyeti daha yoğun hatırlatan Ramazan ayında yardım ve ziyaretleri hatırladıklarını, ama bunda da çok samimi olmadıklarını ifade etmiştir.

Bu sebepten bir ili biz de iki pay ederik:

*Bir payı on bir, ikinci payı bir ay ederik,
Bir ayı lebleli-kışmış yeyib oxgay (sevinç) ederik,
On bir ay nale (feryat) çekib, ağlayıb ah-vay ederik,
Çünkü bu eyd (bayram) biz İslâm'da ezemdir (uludur), emu!
Bu bir ayda geyinib sallanırk behcet (sevinç) ile
Elli elli olarak ev gezerik işret (din adamı) ile,
Girenik her eve, her menzile cemiyet ile,
İçerik çay, yeyerik hil noğulu* lezzet ile,
Çok da ev sahibinin iş-gücü dirhemdir, emu!²⁹*

²⁷ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 260.

²⁸ İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, Ankara: Akçağ Yay., 1998, s. 191.

* "Hil-noğulu", zencefilgillerden tropik, yuvarlak bir bitkinin üstü pütürlü şekilde şekerli halidir.

²⁹ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 247.

Sabir yukarıdaki şiirinde, Müslümanların yılın on iki ayından on birini bir tarafa, bir ayını da diğer tarafa koyarak iki kısma böldüklerini, on bir ayda yoksulluk, sıkıntı ve ihtiyaç içinde feryat edip, ah vah ettiklerini sadece Ramazan ayında ve Bayramında giyinip, eğlendiklerini, ziyarette bulunup yiyip-içtiklerini, ancak fakir ev sahiplerinin de ikramlarını borç yaparak temin edebildiklerini, ziyaret esnasında borç hesaplamakla meşgul olduklarını, dolayısıyla zenginlerin ve varlıklı insanların toplum içerisinde üzerlerine düşeni hakkıyla ve samimiyetle yerine getirmediklerini vurgulamaktadır.

M. E. Sabir'in kardeşinin oğlu, şairin yaşadığı Şamahı şehrinde durumu iyi olan ve itibar sahibi hep kendi statüsündeki kimseleri Ramazan ayında iftara davet eden bir kişiyi, fakir ve yemek bulamayan insanları iftara davet etmesi için uyardığını ve bundan sonra o kimsenin bu talebe uyduğunu hatıralarında nakletmektedir.³⁰ Ekonomik bakımdan toplumun üst tabakasında yer alan varlıklı insanların yardımlaşma konusundaki zihniyetlerini tutum ve davranışlarını şair "Mahi Ramazandır" isimli şiirinin mısralarında daha net şekilde ortaya koymaktadır.

*Sail, kapıdan bakma bize, pis göz atarsan!
Çok kankıma (yalvarma), durram (uzaklaştım), ele vurram ki, batarsan!
Ruzi (bereket) sene her yerde mükedderse çatarsan!
Bir şey eline geçmese, sen aç da yatarsan!
Biz nazü niem (bolluk) ehliyik, ehsan da bizimdir!
İhsan da bizimdir, şeref ü şan da bizimdir!
Sabr eyle hele, yağlı kannlar dolar ise,
Dövrede (sinide) pılav kalmağa imkân olar ise,
Ger (eğer) sür-sümüyünden (büyük-küçük kemiklerden) bu taamin kalar ise,
Bir şey yetişer hem sene kısmet olar ise,
Şimdi helelik (şimdilik) süfre de, kazğan da bizimdir!
Şerbet de bizim, kâse de, fincan da bizimdir!
Sen her kapıda min kere yahu da deyersen,
Bir köhne libas olmasa, cecim (kilim) de geyersen,
Bir paslı çörek düşse yavansız da yeyersen,
Ger düşmese, aç kalmağı da meşk eleyersen,
Biz möhteremik, nimeti-elvan da bizimdir!
Kaymak da bizim, kahve de, kelyan* da bizimdir!³¹*

³⁰ Zeynalabdin Tahirzade, "Emim Hakkında Hatirelerim", *Sabir ve Muasırları*, Abbas Zamanov (Dr), Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, 1973, ss. 266-267.

* Tömbeki içmek için kullanılan cihaz.

³¹ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 212.

Yukarıdaki şiire baktığımız da zengin insanların, İslâm dininin tavsiyelerini dikkate almayarak, kapılarna gelen ihtiyaç sahiplerini ve fakirleri kapıdan uzaklaştırmaya çalıştıklarını, hatta dövmekle tehdit ettiklerini anlamaktayız. Ayrıca zenginlerin menfaatlerine uygun geldiği için kadercı ve tamamen pasif bir zihniyet anlayışıyla, nasip ise, bereketin ve iyiliklerin yoksullara ulaşacağını, aksi takdir de zaten aç kalmaya ve aç yatmaya alışkın olduklarını, onlara sabrı tavsiye ettiklerini, şayet kendi varlıklı sofra arkadaşlarından geriye artık bir şeyler kalırsa onlara nasip olacağını, eski elbiseler giymelerini, o da yoksa kilim gibi şeyleri örtünmelerini ve paslı bir çöreği de yavan şekilde de olsa yiyebileceklerini düşündükleri ve şanın, kaynayan kazanın, mükellef sofraların, çeşit çeşit nimetlerin ve keyif kahvesinin sadece kendilerine ait olarak gördükleri vurgulanmaktadır. Dolayısıyla şairin gözleminde, zengin Müslümanların topluma karşı olan sorumluluklarını yerine getirmediği, fakara ve yardıma muhtaç insanların topluma katılmalarına yardımcı olmadıkları, onların toplumda olumsuz rollerde bulunmalarına mâni olmadıkları ve böylece toplumsal dayanışma, kardeşlik ve bütünleşme konusunda işlevsiz kaldıkları anlaşılmaktadır. Gerçekte, bir toplumun fakirleri, o toplumun varlıklı insanlarından yardım görmez ve yararlanmaz ise, öyle bir toplumun bütün fertleri arasında samimi ve ciddi bir birliğin ve bütünleşmenin teşekkülü ciddi sıkıntılara maruz kalacaktır.³²

Sosyal bütünleşme ve kaynaşmaya Kurban Bayramı'nın önemli katkısının olduğu bilinen bir gerçektir. Toplumdaki kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhu bu günlerde daha canlıdır. Kurban Bayramı'nın, özellikle fakirlerle zenginler arasındaki ilişkilerin sürdürülmesi, ihtiyaç sahibi kimselerin toplum tarafından unutulmadıklarının onlara hissettirilmesi ve sosyal yaşamlarını idame ettirmelerine katkı sağlayarak topluma kazandırılması gibi pek çok açıdan sosyal işlevi bulunmaktadır. İslâm dini, inananlarına Allah için kestikleri kurbanları ihtiyaç sahipleriyle paylaşmalarını istemektedir. Ancak usta şair Sabir, hiciv üslûbuyla döneminin zengin Müslümanlarının dinî öğretinin tersine davrandıklarını aşağıdaki mısralarda seslendirir.

*Bayram olacak şövkettiler, şanlılar,
Dövtliler, pullular (paralılar), milyanlılar,
Tir (direk) boyunlar, şiş kanlılar, canlılar
Kurban kesir Helilullah eşkine,
Fekir sual edir Allah eşkine.
İki konşu birbirinin milleti,
Her ikisi bir peygamber ümmeti
Biri kesir kurban, bişirir eti,*

³² Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, *Külliyyat Dinî ve İctimaî Makaleler*, Sadl.: Ferhat Koca, Ankara: Ankara Okulu, 2002, s. 348.

*Bayram edir Helilullah eşkine,
O biri de bakar Allah eşkine.*

.....
*Görürsen mi bizim Hacı Pirini,
Paylamayı etin ondan birini,
Konşu sorur barmağının kirini,
Hacı yeyir Helilullah eşkine,
Yatır, şişir, köpür Allah eşkine.³³*

Sabir, yukarıdaki şiirinde, ekonomik bakımdan üst tabakada yer alan zengin ve varlıklı kimseleri, şöhret ve itibar sahibi olanları, hep kendilerini düşünen, fakir fukarayı gözetmeyen, aynı millet ve dine mensup olmalarına rağmen Kurban Bayramı'nda ihtiyaç sahibi kimselerle kurbanlarını paylaşmayan toplum üyeleri olarak tanımlamakta ve fakir komşuların Kurban Bayramı'nda dahi yine et yiyemediklerini belirtmektedir. Günümüzde yapılan bir araştırmada da benzer şekilde dinî uygulamaya pek bağlı kalmaksızın kurbanın ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasından ziyade, ailenin kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak tüketildiği tespit edilmiştir.³⁴ Dolayısıyla bu tespitler, yardımlaşma konusunda gerek insanî, gerekse dinî değerleri tamamen içselleştirmeyen ve onları bir kenara bırakarak, paylaşma duygu ve tutumlarından yoksun kalan insan ve Müslüman tipine farklı dönem ve coğrafyada da olsa rastlanılabileceğine işaret etmektedir.

Gözlemci ve mütefekkir Sabir, yaşadığı toplum içerisinde insanların, menfaat ve paralarını imandan ve dinî değerlerinden daha önemli gördüklerini ifade etmektedir.

*Pulu (parayı) ancak yaraşır çinleyesen (biriktirsin) senduke,
Ne (niye) ki, harc eyleyesen millete, dindaşa, ete!*

Öyle zehlem gedir, Allah da bilir, milletden,
Oluram süst adı gelecek*, dönürem daşa, ete!*

Adı puldursa pulun, leyk (lâkin) özü can yongandır,
Vemek olmur kohuma (akrabaya), konşuya, kardaşa, ete!*

³³ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 280.

³⁴ Celalettin Çelik, *Şehirleşme ve Din*, Konya: Çizgi, 2002, s. 238.

* Hiç hoşlanmıyorum.

* "Oluram süst adı gelecek" bir deyim olarak "donup kalmak" şeklinde anlaşılabilir.

* "Özü can yongandır" ifadesi paranın kıymetli olduğu anlamındadır.

Vererem dinimi, imanımı, amma pulumu
Vermerem "Behlûl" ağa, arkayın (emin) ol, aşı, ete!³⁵

İslâm dininde muttaki insanların vasıfları arasında, kazanılan mal, mülk ve rızklarından diğer uygun insanlara karşılığını sadece Allah'tan bekleyerek bağışlamaları da sayılmaktadır.³⁶ Bir Müslüman toplum üyesinden normalde beklenen de budur. Ancak inananların bu dinî değerlere aynı seviyede bağlı kalması, insanın var olma ve bu dünyaya gönderilme sebebine uygun değildir. Müminler, sosyo-kültürel, ekonomik, siyasî, coğrafi ve psikolojik yaşam şartlarının etkisiyle dinî öğreti ve değerleri benimsemekte ve yaşama geçirmekte farklılaşmaktadırlar. Söz konusu dönemde de şair yukarıdaki şiirinde zengin Müslümanların parayı, milletleri, din kardeşleri, akraba ve komşuları için harcamadıklarını ve parayı dinden ve imanlarından daha çok önemsediklerini ve değer verdiklerini, paranın sade ve sadece biriktirilmesi gerektiği şeklinde bir zihin ve ahlâka sahip olduklarını ve de öyle davranarak "cimri insan" tipine katkıda bulduklarını vurgulamaktadır.

Cimri insanlar malı çok severler, hep onu çoğaltıp ellerinin altında bulundurmak isterler ve ona âdeta aşık gibidirler. Bu husustaki dinî emirleri ve millî vazifeleri yerine getirmekten de kaçınırlar.³⁷ Cimri insan tipi ve davranışı Kur'ân-ı Kerîm'de de yerilmiştir.³⁸ Cimri davranış ve tutum içinde olmak, aile ve toplum için yararsız roller üstlenmek, birlik ve beraberliğin zayıflaması demektir.

Zekât, sadaka, karz (borç verme), *hayır* ve *hasenat* gibi yardım müesseseleri, dinî-iktisadî tedbirin nesnelleştirilmeleri ve sosyal bütünleşmenin dinamikleridir.³⁹ Merton'a göre kültürel yapıdaki bozulmayı, T. Parsons'a göre ise, bireyin toplumsal yapıya uyum sağlayamamasını "anomi" olarak düşündüğümüzde⁴⁰ ekonomik açıdan sıkıntıda olan birisine borç vermemek, bu kimseyi anomi durumuna itebilir. Dolayısıyla bireyin topluma katılması ve sosyal kaynaşmanın sağlanması bakımından karz müessesesi toplumsal yapı için önemlidir. M. E. Sabir de karz konusundaki gözlemini bize şiiriyle aktarmıştır.

- *Yoldaşım (arkadaşım), yatmış mısın?*
- *Yok, bir sözün varsa, buyur.*
- *On manat karz isterem...*
- *Yok, yok, berader (kardeş), yatmışam.*⁴¹

³⁵ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 136.

³⁶ *Kur'ân-ı Kerîm*, 2/3.

³⁷ Hüsamettin Erdem, a.g.e., s. 127.

³⁸ *Kur'ân-ı Kerîm*, 3/180.

³⁹ Yümni Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İst.: Birleşik Yayıncılık, 2000, ss. 100-101.

⁴⁰ S. Kızılcılık- Y. Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Konya: Emre Grafik, 1992, s. 31.

⁴¹ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 268.

Şair burada, iki insanın arkadaşlıklarının borç para isteme noktasına geldiğinde geçersiz hale geldiğini dolayısıyla insanların karz müessesesine bakışını ve bu konuda sosyal yapıda bu müessesenin yeterince işlevsel olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda şair, servet sahiplerinin fakirlere mağrur ve tepeden bakarak, kendi sosyal katmanlarıyla ilişki içinde bulunmalarını istemediklerini, fakir insanların düşünemediklerini, zenginler gibi temiz elbise giyinmediklerini, sadece eski bir çuha veya cüppe giydiklerini, itibarlarını gösterecek ve sağlayacak servet, şal, elbise gibi eşyalara sahip olmadıklarını, hatta devletin dahi, onlara sahip çıkmadığını, zenginlerin ifadeleriyle dile getirmektedir.

*Aldanma, fakirin olamaz ekli (aklı), zekâsı,
Çün yokdur onun sen kimi pakize (güzel) libası,
Yok serveti, yok devleti, yok şalı, ebası,
Var köhne (eski) çuhası, dexi bir tekce kebası (cüppe);
Bu çarkıfelek tersine dövrän edir imdi,
Fele (işçi) de özün dahili insan edir imdi.⁴²*

Dolayısıyla yukarıdaki şiire göre, söz konusu toplumda parasal başarı, mevcut kültür tarafından belirlenmiş amaç olarak algılanabilmektedir. Bu durumda alt tabakada yer alan insanların bu başarıyı yakalama yolunda anomi ya da uyumsuzluk içinde bulduklarından bahsedilebilir.⁴³ Ayrıca, insana yüksek itibar kazandıran şeyleri, para ve servetin dışında düşünme alışkanlığı çok yaygındır. Serveti sayesinde büyük nüfuz sahibi olanlar dahi kendilerini paradan daha başka şeylerle kabul ettirmeye çalışır, paraya değer vermediklerini gösterecek girişimlerde bulunabilirler. Böylece üst tabakadaki insanlar, daha aşağıdakileri kendi aralarına girmekten men etmek için kapalı bir zümre teşkil etmeye çalışabilmekte ve kendi özelliklerini sonradan veya başkalarının kazanamayacakları şeyler gibi gösterebilmektedirler.⁴⁴ Toplumcu şairin, aşağıdaki şiir mısralarında zengininin zengine olan tavsiyesini dile getirirken, yetimlere, dullara ve fakirlere yardım edilmediğine dikkat çekmesi de bu paralelde yorumlanabilir.

SÜİFD / 22

70

*Gör milletinin derdini, aktarma (arama) devasın,
El çekme (okşama) yetimin başına, kesme sedasın (ağlamasını)
Zinhar koyub dehrde bir hayır binasın*

⁴² Mirze Elekber Sabir, a.g.e.,s. 23.

⁴³ Margaret M. Polama, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, Çev.: Hayriye Erbaş, Ankara: Gündoğan Yay., 1993, s. 38.

⁴⁴ Erol Güngör, "Sosyal Sınıflar ve Sınıf Kavgası", Raymond Aron, *Sınıf Mücadelesi*, 2. bsk., Çev.: Erol Güngör, İst., Dergah Yay., 1992, s.10.

Yad eyleme (hatırlama), şad eyleme millet fukarasın...

*Dul övrete bidad ele (yardım etme), eytame xeyanet (yetimlere hıyanet et),
Hovf etme (korkma) ecelden;
Mekr (hile) ise özün (kendin) kıl, oku şeytana da lânet!
Şad ol bu emelden (işten),
El çekme hiyelden (hilelerden),
Tezvirü değelden (dolandırıcılıktan),
İmanı da versen,
Verme pulu elden!⁴⁵*

*Sene ne, evin yıkılsın (evi yıkılırsa yıkılsın), fukara üçün yanırısan?
Atan oğlu kardaşındır, ne de hiçbir tanırısan (hiç tanımazsın)!
İki gözlerimdi pulum, kişi, bir meger kanırısan (kanma)!
Onu vermek olmur ahir (sonunda) her ölen kalana, ya Rab!*

*Fukaralar eğniyanın (zenginlerin) tanısın neçin yakasın (yakasını)
Eger açdı kamı satsın papağın, çulun çuhasın;
Eder eğniya da başka işe dair öz sehasın (mesleğini),
Meger azdı (eksikmiş) bezlü (bağışla) bexşi (bahşisi) filâni filâna (zenginslere),
ya Rab!⁴⁶*

Sosyal tabakalar arasındaki çizgilerin katı şekilde belirginleşmesini engelleyen kurumlardan birisi olan zekât olgusunun da toplumda iyi işlemediği, varlıklı bir insanın düşüncesinin ifade edildiği aşağıdaki iki mısradaki gözlenmektedir.

*Her ne versen, ver, mebada (asla) verme bir dirhem zekât,
Koy acandan ölse ölsün bineva (zavallı) kendli (köylü) ve tat*.⁴⁷*

SÜİFD / 22

71

Sosyal sistemin işleyişini ve yaşamını devam ettirmesi için sosyal bütünleşme temel unsur olarak kabul edilmektedir.⁴⁸ Bu bütünleşmeye katkıda bulunan

⁴⁵ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., ss. 24-25

⁴⁶ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 57.

* Tat, Hazar Denizi kıyısında Güney Azerbaycan sınırında yaşayan Farisî bir halk. Bkz. Seyfettin Altaylı, a.g.e., C. II, s.1109.

⁴⁷ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 46.

⁴⁸ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev.: Osman Akinhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 1998, ss. 273-274.

ve İslâm dininin de Müslüman toplumlarda dinî-iktisadî unsurların nesnelleştirildiği yardım müesseselerinin zikri geçen coğrafyada yaşayan toplumda iyi işlemediği yukarıdaki tespitlerden anlaşılmaktadır. Emniyet supabı⁴⁹ olarak da nitelendirileceğimiz bu kurumların, fonksiyonlarında ciddi zafiyetler taşıması, söz konusu dönemde, zenginlerle fakirler arasında bir çatışmadan bahsetmeye de imkân vermektedir.

c) Şair Sabir'in Dinî Gruplar ve Bu Çerçeve Şii-Sünnî Ayrışmasına Yönelik Tespitleri

Din sosyolojisinin en esaslı mevzularından birisini dinî gruplar teşkil etmektedir. Dinî grupların ve mezheplerin pek çoğunun ortaya çıkışı ve teşekkülünde, temelde coğrafi, sosyo-ekonomik, etnik ve kültürel faktörler yattığı ileri sürülmüştür.⁵⁰ Azerbaycan da G. Mensching'in dogmatik ve pratik (amelî) mezhep ayırımında, ikinci kategoride yer alan ve ekoller diye niteleyebileceğimiz Ehl-i Sünnet gruplarla⁵¹ itizalî grup içerisinde değerlendirilen Şîa grubunun kesiştiği noktada yer almaktadır. Çalışmamızın ilgili olduğu dönemde bu iki dinî grup arasındaki ilişkilerle ilgili olarak Sabir'in şiirlerinde, önemli gözlem, tespit ve hoşgörü çağrılarını bulunmaktadır.

Dinî yönden radikal olabilen mezhepleri, "bilinçli/kararlı" ve "kitle/formel" olarak iki şekilde değerlendirmek mümkündür. Birincisi daha çok bilgiye, kararlılığa ve ideale dayanırken, ikincisi daha çok bir gruba ait olma ihtiyacı veya sürü içgüdülerinden kaynaklanmaktadır ve kör bir fanatizmi/taassubu içermektedir.⁵² M. E. Sabir, içinde yaşadığı toplumda ikinci türden bir mezhep anlayışının bulunduğunu aşağıdaki mısralarda belirtmektedir.

*Eşhedü billâhi aliyü'l-azim,
Sahib-i imanem, a Şirvanlılar!
Yok yeni bir dine yakınim benim,
Köhne (eski) Müselmanem (Müslüman'ım), a Şirvanlılar!*

*Şieyem, emma (amma) ne bu eşkâlden,
Sünniyem, emma ne bu emsalden,
Sufiyem, emma ne bu ebdalden (gezgîn dervişlerden),
Hakseven insanem, a Şirvanlılar!*

⁴⁹ Margaret M. Polama, a.g.e., ss. 100-101.

⁵⁰ Ünver Günay, a.g.e., s. 314.

⁵¹ Gustav Mensching, *Dini Sosyoloji*, 2. bsk., Çev.: Mehmet Aydın, Konya: Din Bilimleri Yay., 2004, s. 162.

⁵² Aynı eser, s.194.

* Şairin yaşadığı bölgeyi Şirvan Şahlar bir dönem yönettiği için halka Şirvanlılar diye seslenmektedir.

Ümmet-i merhume vü meğfur ile
Emrdeyem taat-i mezbur ile,
Küfrüme hökm eylemeyin zur (zorla) ile,
Kail-i Kur'ânem (Kur'ân'a inanırım), a Şirvanlılar!⁵³

İşte geyinib mezhebi, imanı büründün,
Pek möhterem oldun;
İndi nazar-ı halkda sen pak göründün,
Ehl-i kerem oldun;
Başdan ayağa emn ü eman (emniyet içinde) oldu vücudun,
Zöhd ile bitişdin;
Nolmak dileyirdinse haman (hemen) oldu vücudun,
Meksude yetişdin!
Vekt oldu ki, indi edesen âlemi talan,
Tut, koyma kaçanı!⁵⁴

Şair, yukarıdaki mısralarda insanların dinen ve ahlâken gereken tutum ve davranışlar içinde olmamalarına ve dinî inanç ve ibadetlere bağlı kalmamalarına rağmen, mezhep kisvesine bürünerek, halkın ve başkalarının gözünde muhterem, takva sahibi gibi görünmeye çalıştıklarını ve artık her tarafı talan edebileceklerini vurgulamaktadır. Başka bir ifade ile insanlar, bilinçli, kararlı ve inançlı şekilde dinî bir guruba ait olmamakta; dinî bir kitleye dahil olarak, katılmak istediği kitle tarafından kabul görüp, itibar ve saygı elde etmekte ve dilediklerini yapabilmektedirler.

Yazar, ülke meseleleri ile alâkalı olarak yaşlı ile genç iki insanı konuştururken mezhep taassupçuluğuna da değinmektedir.

Genç: -Sünnîyü Şîe teessublan leğv oldu mu (kalktı mı) ya?

İhtiyar: -Ne dedin? Küfr danışdın! (konuştun) Cıraram (yırtanım) ağzını ha!⁵⁵

SÜİFD / 22

73

Genç, diyalogda Sünnîlerle Şîiler arasındaki mezhep taassubunun kalkıp kalkmadığını yaşlı kimseye sorduğunda, yaşlı böyle bir konuşmayı dinden çıkmak olarak değerlendirmekte ve genci uyarmaktadır. Dolayısıyla mezhepler arasında şiddetini bilmemekle birlikte en azından inananların zihinsel dünyasında ve algıla-

⁵³ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 13.

⁵⁴ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 25.

⁵⁵ Aynı eser, s. 208.

malarında bir çatışmanın olduğu anlaşılmaktadır. İki dinî grubun arasındaki çizgilerin de oldukça belirgin olduğu ve bu çizgilerin saydamlılıklarını neredeyse yitirdiği fark edilmektedir.

Sünnîlerle Şii'ler arasındaki taassupta, ön yargının ve bilgisiz din adamlarının etkili olduğu köylü ile bir din adamı arasındaki diyalogda sergilenmektedir.

Kendli (köylü):

- Denilir, elm okuyun, sözleri her anda bize,
Bunu tesdik ediyor ayey-i Kur'ân da bize,

Axund (din adamı):

- Hansı (hangi) Kur'ân'dır o ki, onda yazmış bu haber?
Şî'e mollası yazan Türkîce (Türkçe) Kur'ânsa eger,
Men onun yazdığı Kur'ân'a yavık (yakın) durmayıram,
Maşa ile yapışib, el de bele (hatta el de) vurmayıram.

Kendli:

- Hub (pekâlâ), buyur Sünnî yazan bir neçe (birçok) tefsiri oku,
Elmin (ilmin) icabı üçün ondaki tekdiri oku!

Ahund:

- Oh (ol), apar (al) bir yana at Sünnî yazan tefsiri!
Başına deysin onun tercümesi, tehriri (yazısı)!
Bizlere molla filânkes yazan (filân molların yazdığı) asar (sırlar) gerek!
Biz olak ondaki mezmune (içeriğe) haberdar gerek!

Kendli:

- O yazıb: yer öküzün buynuzu üstünde durur,
Biz gerekdir inanak ki, kişi böyle buyurur?

Ahund:

- Buna şüphen de var?

Kendli:

- Elbette, inanmam bu söze!

Ahund:

- Naletulla (lânet olsun), a gavur, şekk (şüphe) ediyorsan öküze!⁵⁶

Yukarıdaki şiirimsi diyalogda din adamlarının bazılarının ne kadar bilgisiz durumda olduklarını hatta köylünün onlardan daha çok dinî bilgiye sahip olduğunu, inananların bilimsel tefsir kitapları yerine mitlerle dolu kitaplara müracaat ettiklerini ve bir mezhebe mensup üyelerin, diğer mezhebin literatürlerine hiç

⁵⁶ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 163.

başvurmadıklarını anlamaktayız. Bu tür bir anlayış ve algılamayı, dinî bir grubun kendi yapısını korumak için dış düşmanlıkları beslemesi ve üretmesi gereği ile de değerlendirmek mümkündür. Dış gruplarla mücadele eden bir grup, yalnızca yapısal kimlik kazanmakla kalmamakta, aynı zamanda mücadelesinde artan bir bütünlük ve birlik de kazanabilmektedir.⁵⁷ Dolayısıyla belli bir dinî gruba mensup bazı din adamlarının -farkında olmasalar da- benzeri tutum ve davranış gösterebilecekleri göz ardı edilmemelidir.

Söz konusu dönemde Azerbaycan'da yaşayan Müslümanların dinî yaşayışlarında çeşitlilik gösterdiklerini, her dinî grubun en iyi Müslüman olarak kendisini değerlendirdiğini, fakat kendileri hakkında hiç öz eleştiride bulunmadıklarını ve diğer dinî grupları dinden uzaklaşmak, hatta çıkmakla suçladıklarını Sabir'in mısralarından anlamaktayız.

*Ülkeni seyr ederek her cüre (çeşit) insan görürük,
Ancak öz nefsimizi pak, Müselman (Müslüman) görürük,
Bu hayal ile yatıp huriyü ğılman görürük,
Hab-i sadık (rüyayı sadık) deye bu haleti (bu hali) tabir ederik,
Mümkün oldukça Müselmanlan tekfir ederik.⁵⁸*

Sünnîlikle Şîlîğin keşiştiği bu coğrafyada iki dinî grup arasında tarihte bilinen mücadeleler geçmiştir. Bu mücadele ve savaşlar, iki dinî grup arasındaki çizgiyi daha keskin hale taşımış ve düşmanlığı da beslemiştir. Şair, aynı dine mensup iki dinî cemaatin birbirlerine karşı uyuşmazlık ve düşmanlık içerisinde olmalarını anlamsız bulmakta, Müslümanların bu durumu daha ileri taşıyarak iki cemaatin neredeyse ayrı bir din olarak anlamlandırdıklarını, bu ruh halinin ve durumun ise, Müslüman toplumların gelişmesine engel teşkil ettiğini belirterek, eleştirmektedir.

*Bir vakt Şah İsmayilü Sultan-ı Selim'e
Meftun (aşık) olarak eyledik İslâm'ı dünime (iki parça),
Koyduk iki taze (yeni) adı bir din-i kadime,
Saldı (kıldı) bu teşeyyö (Şîleşme), bu tesennün (Sünnîleşme) bizi
bime...(zayıf, halsiz)*

*Kaldıkça bu haletle seza-yi esefiz (üzüntüye lâyîğiz) biz!
Öz dinimizin başına engelkelefiz (dolaşan ip yumağımız) biz!⁵⁹*

⁵⁷ Margaret M. Polama, a.g.e., s. 106-107.

⁵⁸ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 185.

⁵⁹ Aynı eser, s. 89.

Bu iki cemaat arasındaki mücadeleyi ve hastalığı, Nadir Şah'ın sona erdirmek istediğini, bunun için ulemayı topladığını ve gayret sarf ettiğini belirten yazar, ancak hoşgörüyü ve uzlaşmayı sağlamak isteyenlerin akıbetinin iyi olmadığını, dolayısıyla bu toplumun anlaşılmaz ve tuhaflik içinde bulunduğunu hayretle karşılamaktadır.

*Nadir bu iki hastalığı tuttu nazarda,
İsterdi ilaç eyleye bu korkulu derde,
Bu maksat ile azm ederek girdi neberde (mücadeleye),
Mektulen (öldürülmüş olarak) onun neşini (cesedini) koyduk kuru yerde...
Bir şey-i ecibiz (acayip şeyiz), ne bilim, bir tuhafız biz!
Öz dinimizin başına engelkelefiz biz!⁶⁰*

Şair, kendi döneminde ise, toplumdaki Sünnî-Şîî ayrımcılığının, Osmanlılık-İranlılık şekline dönüşmeye başladığına, bu şekilde yeniden dirildiğini gözlemlediğine, ancak bu ayrışmalar olmasa da toplumun çözülme içinde bulunduğuna ve her zaman buna benzer sorunları üretmekte olduğuna işaret etmektedir.

*İndi yine var taze haber, yahşi temaşa (iyi senaryo),
İranlılık, Osmanlılık ismi olub ehya,
Bir kite (parça) üstünde kopub bir yeke (büyük) deva (kavga),
Meydan ki, kızışdı olank mehv serapa (tamamen)...
Onsuz da egerçend (her defasında) ki, yekser (tamamen) telefiz
biz!
Öz kövmümüzün (milletimizin) başına engelkelefiz biz!⁶¹*

Şiirde de görüldüğü üzere Sünnîlerle Şîîler arasındaki ayrışmanın ve uyuşmazlığın canlanmasında sadece dinin doktrinlerinin farklı yorumlanması değil; sosyo-kültürel ve siyasî faktörlerin de etkisi bulunmaktadır. Bunun farkında olan düşünür ve gözlemci M. E. Sabir, Müslüman toplumların ve Azerbaycan toplumunun bu derecede bir çatışma ve uyuşmazlık içinde olmamaları gerektiğini Kur'ân-ı Kerîm'den ve Hz. Peygamber'den hareketle ortaya koymaya çalışmıştır.

*Dai be üxüvvet olur iken bize (hayret, bizi kardeşliğe çağırırken) Kur'ân,
Emr eyler iken birliye Peygamber-i zışan,*

⁶⁰ Aynı yer.

⁶¹ Aynı yer.

Müselman,
Tapmazsan (bulamazsın) iki müttetikurrey (aynı görüşte)
Kafkaz'da (Kafkas'da) olan bir neçe (kaç) milyan (milyon) arasın-
da!
Dinmez (susmaz mı) acaba, men-i Kur'ân'ı (Kur'ân'ın yasağını) bilenler,
İslâm'ı bele tefrikada har (böyle parçalayıcı diye hor) görenler,
Aya okumazlar (okumazlar mı) ne üçün dini bölenler,
(Kanu şiyean)* remzini Kur'ân arasında!
Ahir bu ne tefrik ü (aynılık) tehellüfdür (ihtilâfır) ey ümmet?
Elden gediyo, dinlemeyirsiz mi, bu millet?
Ta key (ne zaman sona erecek) bu tehellüf, bu teferrük, bu ada-
vet,
Bir din, bir İslâm ü bir iman arasında!⁶²

Şair, çaresizliğin doğurduğu bir sitemle, mezhep ayrılıklarının toplumu parçaladığını⁶³ anlatmaya çalışarak, ümmetin ve toplumun izzetini, büyüklüğünü kaybettğini ve zillet içinde bulunduğunu, Hz. Peygamber'e şikâyet etmektedir.

Millet-i İslâm kırır birbirin,
Allah aman, bu ne yaman kır ha kır!

Kardaşa bak kardaşını öldürür,
Vaşşı olub ehl-i cihan serbeser (insanlığın tamamı).

Milleti gördükce bele herc ü merc (darmadağınık)
Könlüm olur dopdolu kan kat be kat.⁶⁴

Ya nebiyye'l-müslimin! Ey Hak Teâlâ rahmeti!
Çok fenadır emrimiz (durumumuz), derk eyle (anla) hâl-i ümmeti,
Getdi izzet, batdı şevket (büyüklük), tutdu zillet milleti,
Eleman (yardım et), sümme'l-eman (yine yardım et).⁶⁵

* Şair, Kur'ân-ı Kerîm'de Rûm suresindeki "Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir." şeklindeki 32. ayeti kerimeye işaret etmektedir.

⁶² Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 303.

⁶³ Zeki Kaymaz, "Mirze Elekber Sabir ve Hophopnâmesi", *Türk Kültürü*, sayı. 313, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enst., 1989, s. 310.

⁶⁴ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 43.

⁶⁵ Aynı eser, s. 292.

Dinî cemaatler arasındaki ayrışma ve çatışmanın şiddetini ve yersizliğini anlatmak için mübalağalı bir şekilde yeryüzünde çeşit çeşit insanlar gördüğünü ama onlardan endişe ve sıkıntı duymadığını, fakat nerde bir Müslüman görse korktuğunu, çünkü onların düşüncesinde bir çatışma, ayrışma, dolayısıyla kan gördüğünü şiirinde söylemektedir.

*Bu küre-yi arzda men mühteser,
Muhtelif elvan görürem, korkmuram.*

*Leyk (lâkin), bu korkmazlık ile, doğrusu,
Ay dadaş, vallahi, billahi, tallahi,
Harda (nerde) Müselman görürem, korkuram!*

*Bîsebeb (sebepsiz) korkmayıram, vechi (sebebi) var:
Neyleyim ahir, bu yok olmuşlann*

*Fikrini kan kan görürem, korkuram,
Korkuram, korkuram, korkuram!⁶⁶*

Durkheim ve Auguste Comte gibi toplumun, doğası gereği bir konsensüs üzerine kurulu bir birlik olduğunu düşünen toplum bilimcilerin görüşlerini dikkate aldığımızda, toplumdaki çatışmalar ve ayrışmalar, bir hastalığın ya da bir bozukluğun belirtisidirler ki, Durkheim, bunu bir toplum için asıl tehdit olarak değerlendirmektedir.⁶⁷ Sabir de yukarıdaki mısralarındaki gözlemlerinde toplumunun sosyal bütünleşmesi konusunda çatışma ve ayrışma içinde olduğunu tespit etmiş, bu husustaki korkusunu ifade etmiş ve kurtuluş olarak da toplumuna belirgin çizgilerle kırılmış cemaat ve mezhep anlaşmazlıkları ve uyumsuzluklarından sıyrılmasını önermiştir. Dinî gruplar arasındaki katı hatlar ve düşmanlıklardan sıyrılma yolu olarak da kör ve ilimden yoksun gelenekçi din anlayışından farklılaşabilen gerçekçi din eğitimi göstermektedir. Şair şiirlerinde, belirttiğimiz bir eğitimle yetişmiş kimselerin (bilgili din düşünürlerinin) dinî gruplar hakkındaki düşüncelerini ve bunların karşısında yer alan toplumun bilinçsiz geleneğine teslim olmuş kesimin (geleneksel, bilgisiz din adamları) de, onları nasıl değerlendirdiklerini ortaya koymaktadır.

⁶⁶ Aynı eser, s. 90-91.

⁶⁷ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, 2.bsk., Çev.: Korkmaz Alemdar, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1989, s. 409.

Her biri min güne iş icad edir,
Meclis açıb nitkler irad edir (konuşma yapar),
Şîe iken Sünnîleri şad (memnun) edir,
Sünnî iken Şîeye imdad edir,
Sanki bular (bunlar) birbirine kardaşdılar,
Yoktu taassuplan, çaşbaşdılar (kaşkıktılar)!
Heç biri öz (kendi) mezhebinin hörmetin (hürmetini)
Gözlemeyir (beklemiyor), gözleyir el keyretin (bir milletin hepsinin);
Cümlesi bir yolda koyup niyyetin,
Hoşlamayılar (hoşlanmıyorlar) atalar âdetin;
Çünki ne Sünnî, ne Kızılbaşdılar,
Bir yava (kötü) şeydir bu başı daşdılar (bedbahtlılar)!
Emr teessüb ola bütlan (taassup emri boşuna olsun) neçin (niçin)?
Sünnî deye (diyor ki) Şîelere can (yaşama hakkı) neçin?
Şîe bile Sünnîni insan (Şî, Sünnî'yi insan bilsin) niçin?
Birleşe yeni bu Müselman (Bu yeni Müslüman birleşsin) niçin?
Hümmet edin, din gedir (elden gidiyor), ay (ey) başdılar (zavallı-
lar)!
Koymayın aldatdı bizi şaşdılar (şaşkınlık)!
İndi (şimdi) ki, duyduk bulann niyyetin (bunların niyetini).
Ceħd eleyin bozmağa cemiyetin (hepsini yok etmeye gayret edin)!
Bunlan pozmak (yok etmek) bize olmaz çetin (zor):
Harda ki (her nerede), gördüz (gördünüz) okuyun lânetin
Hökm eleyin, küfrle ulğaşdılar (küfrle meşgul olduklarına hüküm
verin),
Din-i Huda'dan kınıb gaşdılar (dinden kopup, uzaklaştılar),
Cümlesi kâfirlere yoldaşdılar,
Çünkü taassuplan yok, çaşdılar (yanıldılar)!⁶⁸

Sünnîlik ile Şîeliyi kaldıracaklar,
İslâm'a yetib rehne (İslâm'ı bozup), heheldar olacaktır (mahvedecekler).

Kardaş bilecek, birbirini Şîe ve Sünnî,
Her emrde hemreyü (ülküdaşı), hemeşkâr (fikirdaşı) olacaktır.

⁶⁸ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 123.

Mezhepleri biryanlık edib (birleřtirip) bu Uçiteller,
Ancak yavan (içi boş) İslâm adı tezkar (hatırlanır) olacaktır.*

*Efsus (yazık)! Sed (çok) efsus sene, ey güzel İslâm!
Kimler sene gör indi taraftar olacaktır?*

*Baş saçlı, ayak çekmeli (ayağı kunduralı), mirt mirt danışanlar (boş konuşan-
lar)*

*Din kadri bilib möminü dindar olacaktır (dinin kıymetini bilip dindar mümin
olacaklar öyle mi?)⁶⁹*

Yukarıdaki şiir mısralarına baktığımızda, mevzu bahis dönemde Azerbaycan'da Sünnî ve Şîî şeklinde iki dinî grubun mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Aynı dine mensup bu iki cemaat arasında bir ayrışmanın ve çatışmanın bulunduğu, hatta gruplar arası düşmanlık duyguları gözlenmiştir. M. E. Sabir, çağdaşı Mehmet Akif gibi⁷⁰ tefrika boyutuna gelen bu ayrışmayı sosyal bünyenin önemli hastalıklarından birisi olarak değerlendirmekte, sosyal bütünleşmenin en büyük düşmanı olarak görmekte ve toplumsal çözölmeyi de beraberinde getireceğini eleştiri/hiciv üslubuyla ısrarla vurgulamaktadır.

Dolayısıyla hemen hemen aynı tarihî dönemde Anadolu'daki Müslümanlarla Azerbaycan'daki Müslümanların sosyal çözölmeye noktasında dinî cemaat veya grup ayrışması gibi benzer sorunlarla karşı karşıya oldukları anlaşılmaktadır. Hatta M. Akif, iki gruba ayırdığı tefrikanın birisini; toplum içinde post kavgaları, menfaat çatışmaları, grupçuluk ve kişisel ihtiraslar sebebiyle ortaya çıkan ayrılık olarak kategori etmiştir.⁷¹ Buraya kadar izah etmeye çalıştığımız Sabir'in şiirlerinde ki Sünnî ve Şîî ayrışması M. Akif'in tefrika değerlendirmesine ve Güstav Mensching'in kategorize ettiği *kitlesel/formel* mezhep tipine uygun görölmektedir denebilir.

Sorunun çözölmeye noktasında da Sabir ile M. Akif aynı görüş ve önerileri sürmektedirler. M. Akif makro planda İslâm dünyasının, mikro planda da Müslüman Türk toplumunun parçalanmışlıktan kurtuluşunu, birleşmekte, muasir ilim ve teknikten istifade ederek İslâm'ı anlamakta ve durmadan çalışmakta görmüştür.⁷² Yukarıdaki şiirde geleneksel eğitim ve öğretim ile yetişen yetersiz bilgiye

* Uçiteller, Rusça bir kelime olup, o dönemde geleneksel eğitim ve öğretimin aksine, Batı metotlarıyla yapılmaya çalışılan eğitim ve öğretim faaliyetleriyle yetişen öğretmenler. Halk bunlara iyi bakmadığı için şair, mezhep taassubunu kırmaya çalışan, daha çok hoşgörüyü yaygınlaştırma çabasında olan din adamlarını, bilgisiz din adamlarının Uçitellere benzettiklerini vurgulamaya çalışmaktadır.

⁶⁹ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 92.

⁷⁰ Mehmet Bayyigit, a.g.m., s. 63.

⁷¹ Aynı yer.

⁷² Abdullah Tüylü, a.g.e., s. 18.

sahip olmayan din adamlarının, modern Batı eğitim ve öğretimi metot ve tekniklerinden istifade ederek yetişen aydın diye niteleyebileceğimiz din adamlarını eleştirirken söyledikleri ve düşündüklerini analiz ettiğimizde, Sabir'in de toplumsal bütünleşmenin, birliğin ve kurtuluşun yollarını M. Akif gibi gösterdiğini anlamaktayız.

Dinlerin sosyal bütünleşmeye ve sosyal sisteme pozitif ve negatif katkısının olduğu bilinen bir husustur. Sosyal hayata yönelik bir din olarak İslâm dini toplumun birlik ve dirlik içinde bulunmasında önemli kurumları, değerleri ve olguları olan bir dindir. Fakat sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasî faktörlerin de etkisiyle dinî değer ve ilkelerden meydana gelecek uzaklaşma, dinî gruplar arasında ayrışma ve çatışmalara da katkı sağlayabilmektedir. Bu bağlamda Sabir döneminde, gelenekçi din adamlığı anlayışını ve din-ilim arasındaki ilişki ile alâkalı gözlem ve tespitlerini şiirlerine konu edinmiştir.

d) Şair Sabir'in Dinî Lider Tipler ve Değerlendirmeleri

Din ile bilim ilişkilerinde mantıkî olarak çeşitli imkânlar bulunmaktadır.⁷³ İslâmiyet'te "alîm" Yüce Allah'ın sıfatlarından birisidir. "Her şeyi bilen" manasına gelen bu sifata haiz mükemmel Tann'ının ilminin ve ilminden insanlara vahiy yoluyla gönderdiği bilginin, bilimle ve bilimsel gerçeklerle çatışacağını düşünmek imkânsızdır.⁷⁴ İnsanı düşünmeye, gözlem yapmaya ve araştırmaya teşvik ve sevk eden birçok ayet vardır. Bunlar arasında yer alan aşağıdaki iki ayet, İslâm'ın bilime, düşünme ve araştırmaya ne kadar önem verdiğini ortaya koymaktadır.

"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için birçok deliller vardır." "Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, "hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyanız" dediler. Ya atalar bir şey anlamamış idiyeler?"⁷⁵

İlk buyruk insanları düşünmeye ve bilime sevk ederken, ikincisi insanların körü körüne eskiye bağlanmalarını ve yeni ortaya konmuş fikirlere kulak vermelerini kötölemiş, bu konuda düşünce ve aklın işletilerek geçmişin ve hazır olan kazanımların da sorgulanmasını istemiştir.

İslâmiyet'te aklî temelleri araştırma, Hz. Peygamber'in bizzat kendisi tarafından başlatılmıştır.⁷⁶ İslâm dininin *bilim* ve *akla* önem veren bir din olduğunu

⁷³ Geniş bilgi için bkz. Ünver Günay, a.g.e., s. 449.

⁷⁴ Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev. Ahmet Asrar, İst.: Birleşik Yayıncılık, Tarihsiz, s. 26.

⁷⁵ *Kur'ân-ı Kerîm*, 2/164, 170.

⁷⁶ Muhammed İkbâl, a.g.e., s.19.

ortaya koyan daha pek çok öğretisi bulunabilir.⁷⁷ Bu bakımdan İslâm dini ile bilim arasında bir zıtlaşmayı düşünmek mümkün görünmemektedir. Nitekim İslâm'ın, ilk dönemlerde bilimin, kültürün ve medeniyetin gelişmesine ne kadar büyük fırsat ve imkânlar sağladığı bilinmektedir. İslâm dini ve Müslüman bilginler, Rönesans ve Reform öncesi, dinî ilimler ve müspet bilimlere önemli katkılarda bulunmuş,⁷⁸ Avrupa'nın hocalığını yapmış ve bir elden bir ele geçen meşale olmuşlardır.⁷⁹ İslâm dini ile bilim arasında, Hıristiyan dininin XVI, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bilimle girdiği çekişme gibi bir çekişmeden söz etmek mümkün değildir.⁸⁰

İslâm dininin bilim ve akla ihtimam gösteren bir din olduğunun farkında olan M. E. Sabir de, şiirinde cehalet içinde yaşamaktansa, ölmenin daha hayırlı bir iş olacağını söylemekte ve cahilane yaşayışı alçak bir yaşam şekli olarak değerlendirmektedir.

*Gafil yaşamakdansa güzel kârdır ölmek,
Herçend ki (aksi takdirde), gaflette dahi ardır ölmek.
Zincir-i cehaletde bu alçak yaşayışdan,
Cahil, sana dar üzre (darağacında) sezavardır (lâyıktır) ölmek!⁸¹*

Şair, bilime ve öğrenmeye değer verdiği için, zengin insanların ölmeden önce eğitim ve öğretimin temel unsurlarından olan okullara yardım etmelerini ve ihsanda bulunmalarını istemiş; böyle davranmayanları da eleştirmiştir.

*Deyirem, bari bir az pul (para) ayır ihsanın için,
Mektebe vakf ele (yap) hayrat olarak, şanın için;
Söyleyir, git bu duanı oku öz canın için;
Vermerem bir kara pul (bakır para) da bele hedyanın (edepsiz sözlerin)
üçün!⁸²*

Âlimlerin varlığını Allah'ın nimeti olarak değerlendiren Sabir, gerçekten düşünen, araştıran, ilimle meşgul olan ve samimi din liderlerini, kaybedildiklerinde toplumun arkalarından ağlayacakları kimseler olarak tanımlamıştır.

*Çünkü vücud-i âlim bir nimet-i Hudâ'dır.
Nimet ki, gitdi elden kan ağlamak revadır (uygundur)!⁸³*

⁷⁷ Kur'an-ı Kerim, 3/190-191; 6/97-99; 16/12; 24/44; 29/20;

⁷⁸ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İst.: Remzi Kitapevi, 1970, ss. 11-50; İ. Yılmaz-İ. H. İhsanoğlu ve diğerleri, *Yeni Bir Bakış Açısıyla İlim ve Din*, C. I, İst.: Feza Yay., 1998, s. 48-49.

⁷⁹ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, 2. bsk., İst.: İletişim Yay., 1993, s. 68.

⁸⁰ A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca Bilim ve Din*, 5. bsk., İst.: Remzi Kitapevi, 1994, s. 98.

⁸¹ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 268.

⁸² Aynı eser., s. 171.

Toplumda yeni bilimsel gelişme ve teknikler, sosyo-kültürel değişmeler sebebiyle ortaya çıkan sorunlar karşısında bilgisiz ve ilimsiz geleneğe körü körüne bağlı din adamlarını eleştiren şair, onların nasıl iyi bir din âlimi olacaklarını da belirtmektedir.

*Şimdi, yahu bu tuhaf işlere vicdan ne deyir?
Akıl ne hökm ediyor, ya buna irfan ne deyir?
Here (herkes) Kur'ân'a verir istediği mânânı,
Aç, oku, bunlara gör Hazret-i Kur'ân ne deyir?*

*Ne deyir bellidir erbabına, men bilmeyirem,
Bir para (kısm) molla kimi hiylevü fen (hile sanatı) bilmeyirem,
Demez Allah iki mânâlı sözü kullanna,
Bu kadar anlamışam, başka suhan (söz, lâkardı) bilmeyirem.⁸⁴*

Yukarıdaki şiirden anlaşıldığı üzere, Sabir, İslâm dininin bilimle zıtlaşma ve çatışma içerisine girmediğini ve gerçekten, samimi şekilde düşünen, aklını, vicdanını, irfanını işleten ve ilimle meşgul olan âlimlerin/din bilginlerinin toplum ve insanlık için faydalı olacaklarını ve döneminde bu tür din âlimine rastladığını bize nakletmektedir.

Ancak, ne var ki, zamanla İslâm dünyasında dinamizmin kaybolmasına paralel olarak her türlü yenilik ve değişmeye kapalı, şekilci ve taklitçi bir gelenek zihniyetinin, bu dini toplumda muhafazakârlığa/tutuculuğa ve körü körüne bir taassupçuluğa ittiği malumdur. Bu manada İslâmiyet'i yanlış anlayan "pasif zihniyet" neticede onun hükümlerini bir takım "skolastik dogmalar"a dönüştürerek, bilimle dini görünürde de olsa çatışma noktalarına sürükleyebilmektedir.⁸⁵ Gerçi bu çekişmenin, Batı'da Orta Çağ'daki Hıristiyanlık ile bilim arasındaki şiddetli çatışma ve çekişme gibi olmadığını da belirtmek gerekir.⁸⁶ Müslüman toplumlar, pasif zihniyet tutumları sebebiyle, başka toplumlardan alınan kültürel unsurlara bile bir zamanlar damgasını vurabilecek fonksiyonlarını ve dinamizmlerini kaybetmekle karşı karşıya kalabilmektedir.⁸⁷ Sosyal gözlemci M. E. Sabir de benzeri şekilde pasif, gelenekçi ve bilgisiz din adamı tipini ve din anlayışını yaşadığı toplumda gözlemiş ve bu gözlemlerini bize nakletmiştir.

→

⁸³ Aynı eser, s. 318-319.

⁸⁴ Aynı eser, s. 227.

⁸⁵ Ünver Günay, a.g.e., s. 450. Örnek için bakılabilir. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, ss.172-178.

⁸⁶ A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca Bilim ve Din*, ss. 99-112.

⁸⁷ İzzet Er, a.g.e., s. 271.

Hayat gazetesinin kapanması ile alâkalı olarak yazdığı şiirde toplumun genel olarak İslâm ilimlerine rağbet etmediklerini, çünkü mevcut İslâm ilimleri anlayışının gerçek ilim ve bilimden uzaklaştığını ortaya koymaktadır. Yazar, dönemin hem İslâm ilimlerinin, hem de müspet bilimlerin yanlış uygulama ve anlayışlar içerisinde olduğunu, halka yararlı olmadıklarını anlatmıştır.⁸⁸ Dönemin din âlimi olarak bilinen mollalarını da eleştirmiştir.

Yeni fikirler yazan, toplumun sorunlarını dile getiren ve halkı aydınlatmaya çalışan gazetelere cahil, bilgisiz ve ilimle ilgisiz mollaların nasıl negatif bir yaklaşım içinde olduklarını ve gazeteleri, din adına kötüledikleri, yazarın aşağıdaki mısralarında görülmektedir.

*Yok işimiz mecmua-yı İslâm ile,
Pühte (tecrübeli) nasıl sohbet eder ham ile?*

*Böyle iş, bunca gazet (gazete), bunca mazet (mazete) olmaz, canım!
Bunlan mehkum-i bütlan (batıllık) etmeli bundan sora (sonra)*

*Din gedir, mezheb gedir, kadri itir mollaların,
Çare-yi emr-i Müselman etmeli bundan sora!*

*Cırmalı (yırtmalı) defterlerin, sındırmalı (kırmalı) çemil (mürekkep) kabın,
Fikri tervic-i kelâmdan etmeli (yazma fikrini desteklememeli) bundan sora!*

*Mümkün olsa lap (ta) kökünden kaldınb bir zenn (dikkat) ile
Cümle metbuatı* viran etmeli bundan sora!⁸⁹*

Şair, mollaların bu kadar çok gazeteye gerek duymadıklarını ve gazetele-
rin, kendilerinin toplumdaki itibarını düşürdüğünü, bu sebeple de din, mezhep
elden gidiyor diye Müslümanları onlardan kurtulmaya, bu gazetelerde fikir ve
görüşlerini dile getirenlerin yazı yazmalarını engellemeye çağırdıklarını, hatta
mümkünse tamamen kapatılmasını istediklerini seslendirmiştir. Toplumcu düşü-
nür, mollaların bu isteklerinin de yerine geldiğini aşağıdaki şiirinde ifade etmekte-
dir.

Bad-i seba (sabah rüzgan), apar (götür) ver, Molla Kevama müjde,

⁸⁸ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 36.

* Kitap, dergi, gazete vs. süreli yayınların tamamı

⁸⁹ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 271, 118.

Yazsın, de, Lenkeranda* Molla Selama müjde,
Söyle, o da yetirsın (ulaştırsın) cümle avama müjde;
Düştü bütün gazetler kıymetden, ay can, ay can!
Minberde raksa gelsin behcetden (sevinçten), ay can, ay can!⁹⁰

M. E. Sabir, ikinci tip/kendi menfaatlerini düşünen, bilgisiz ve gelenekçi din adamlarını, okumaya, okula, eğitim ve öğretime olumsuz tepki gösterdiklerini ve bu tepkilerinin sebebini, onların kendi dilinden açıklamaktadır.

Mene (bana) hayırsız olduğun bu kâr (iş),
Ona bağlaram küfr adını zinhar
Cemaat da duymuş bunu aşikâr;
Bu işden mene bir kazanç olmayır!
Cibim (cebim) dolmayır, dolmayır, dolmayır!
Ve bir de bu mektebliler bilümum (hepsi)
Okurlar kemalince âli ulûm,
Edirler bize sonra yekser (tamamen) hücum,
Bununçun ona rağbetim olmayır!
Cibim dolmayır, dolmayır, dolmayır!⁹¹

Fikirlerin yaratılmasında, iletilmesinde ve eleştirilmesinde okuyan, yazan ve düşünen insanların önemli toplumsal işlevleri vardır. Bu kimseler halkı yönlendirmede etkindirler. Aydınlar diye de nitelenen bu fertler arasında din düşünürleri de yer almaktadır.⁹² Dolayısıyla din düşünürlerinin de doğrudan toplumun kültürüyle ilgileri bulunmaktadır. Bu bakımdan araştırmamızın ilgili olduğu dönemde din düşünürleri arasında önemli bir yer işgal eden mollaların toplumun sosyal olaylara bakışlarının teşekkülündeki etkileri kaçınılmaz olmuştur. İlimle meşgul olmayan, liyakatsiz din adamlarının kendi menfaatleri doğrultusunda okumaya, yazmaya ve okullara karşı negatif tutum ve davranışlarının toplumu da tesiri altına aldığı anlaşılmıştır. Eleştirmen Sabir, şiirlerinde halkın bu konudaki durumunu bir babanın dilinden seslendirmektedir.

SÜİFD / 22

85

Bilmem ne görübdür bizim oğlan okumakdan?
Deng oldu (bıktı) kulağım.

* Azerbaycan'ın güney tarafında İran sınırının kıyısında bir şehrin adı.

⁹⁰ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 41.

⁹¹ Aynı eser, s. 38.

⁹² Tom.B. Bottomore, *Seçginler ve Toplum*, Çev.: Erol Mutlu, Ankara: Gündoğan Yay., 1990, s. 74.

*Jumal, gazete, herzevü hedyan (boş yere) okumakdan
İnceldi uşağım (çocuğum)*

.....
*Ey nur-i düşüşmim (ey iki gözümün nuru) okumakdan hezer (uzak) eyle,
Saleh (iyi) veled (çocuk) ol, gel!
At min (bin), hüner öyreş, meni de behtever (mutlu) eyle,
İşde beled ol (iş bilen ol), gel!
Besdîr okudun (yeter okuduğun), az kala canın telef oldu,
Bu kârdan (işten) el çek!⁹³*

“Bilmem ne görübdür bizim oğlan okumakdan” isimli bazı mısralarını verdiğimiz yukarıdaki şiirde kendini körü körüne geleneğe kaptırmış bir aile reisi, çocuğunun yazmasına ve okumasına karşı bir tutum içinde olup, okumanın toplumda itibar ve statü kazandırmayacağını, iyi kazanç sağlamayacağını, dolayısıyla evini harap ettiğini, toplumun ve dünyanın kendisine düşman olacağını düşünmektedir. İslâm'ın anlayışının aksine, bu sosyo-kültürel ortamda kız çocuklarının okula gönderilmesinin bidat olarak algılandığı ortaya çıkmaktadır.

*Bizlerde yok idi bele âdet, yeni çıkdı,
Övretlere (kadınlara) tedris-i kitabet (yazı yazma eğitimi) yeni çıkdı,
İslâm'a helel katdı (İslâm'ı bozdu) bu bidat, yeni çıkdı,
Bu çeşmeni bir növ bulandırmak olur mu?!*
Nâ ehl olana (ehil olmayana) metlebi (meseleyi) kandırmak (izah etmek) olur mu?⁹⁴

Şiire göz attığımızda toplumda insanların, kadınlara okuma yazma öğretilmesini, âdeta eski köye yeni âdet çıkarılmış gibi değerlendirdikleri ve bunu İslâm'da bidat olarak algıladıkları görülmektedir. Elbette halkın bu algılama ve anlayışına, yetkisiz ve liyakatsiz din adamlarının düşünce, fikir, tutum ve davranışlarının etkisi bulunmaktadır. En azından toplumun söz konusu mevzuda aydınlatılmasında din düşünürlerinin sosyal işlevlerini yerine getirme noktasında yetersiz ve eksik kaldıkları anlaşılmaktadır. Doğal olarak da toplum, dinin özünden ve ilimden uzaklaşma temayülü içerisine girmektedir. Toplumun bu meylini aşağıdaki şiir mısralarında görmek mümkündür.

Her yere gelsen, gel, amma gelme derse, mektebe,

⁹³ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 20-21.

⁹⁴ Aynı eser, s. 73.

*Her kese uysan, uy, amma uyma dine, mezhebe.*⁹⁵

Dinden uzaklaşma, dinî bilmeme, hurafelere esir olma ve cehalet gibi sorunların yalnızca belli bir Müslüman topluma has olmadığı, diğer Müslüman ülke ve topluluklara da ait toplumsal sorunlar oldukları, Sabir'in dönemiyle ilgili olarak tespitlerinden de anlaşılmaktadır. Kendisiyle çağdaş olan M. Akif Ersoy da Osmanlı toplumu ve diğer Müslüman ülkeler için aynı tespitlerde bulunmuştur.⁹⁶ Çalışmamızın ilgili olduğu dönemde Azerbaycan'da halkın mektebe ve yeni eğitim-öğretim metotlarına yaklaşımı da hemen hemen aynı çizgide olmuştur. Yeni metot ve tekniklerle okullarda verilmeye çalışılan eğitim ve öğretimin, hezeyan, küfür ve şeytan işi olarak değerlendirildiği vurgulanmıştır.

*Vah! Bu imiş ders-i usûl-i cedid (yeni ders metodu)?!
Yook! Yook! Oğul, mekteb-i üsyandı (isyân mektebidir) bu!
Molla deyil bundaki telim eden (ders veren)!
Elhezer et (uzak dur), bir yeni şeytandı bu!
Dur kaçak, oğlum, baş-ayak (tamamen) kandı bu!
Men deyişib şive-yi ecdadımı
Böyle oda (ateşe) salmaram evlâdımı,
Eylemerem dinsiz öz ehfadımı (torunlarımı)!
At çöle (dışarı) getsin, ne debistandı (mektepti) bu!
Dur kaçak, oğlum, baş-ayak kandı bu!
Elm adına bir kuru böhtandı (iftira) bu!
Nifrete şayandı bu!
Herzev ü (boş ve) hedyandı (edepsiz sözdü) bu!
Müslimi kâfir kılan
Hane-yi küfrandı (nankörlük eviydi) bu!⁹⁷*

Sabir, Müslüman halkın bilime karşı tutum ve tavır takınmasında, bilgisiz ve geleneğe bilinçsiz bağlı din adamlarını sorumlu tutmaktadır. Özellikle liyakatsiz ve ilimsiz din adamlarının topluma yaptıkları negatif fonksiyonları şiirlerinde sıralamaktan geri kalmamaktadır. Hatta misyonerler dahi hedeflerine ulaşmak için ilmi ve bilimsel faaliyetlere rağbet ederken, Müslümanların ve onları aydınlatma fonksiyonunu yerine getirmesi beklenen din düşünürlerinin bu bilimlerin tahsilini din

SÜİFD / 22

⁹⁵ Aynı eser, s. 46.

⁹⁶ H. Ezber Bodur, "Akife Dini Sosyolojik Bir Yaklaşım", *AÜİFD*, Sayı 13, Erzurum, 1997, s. 29; Abdullah Tüylü, a.g.e., s. 59.

⁹⁷ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 141-142.

adına haram ilân ederek rağbet etmemelerinin ve engel olmalarının yanlışlığını göstermeye çalışmıştır.

*Misyonerler bu güzel emre ederken ikdam (gayret)
Biz neçin lal (tat) oturub eylemeyek behse devam
Haşa bu elmlerin biz ülema-yi İslâm
Etmişik bir kere tahsilini İslâm'a haram,
Bunlan bilmez iken biz, niye evlâdı-avam
Okuyub, adem olub, eylesin ağazi kelâm?*⁹⁸

Din ulemasını eleştirmeye devam eden yazar, minberde vaaz edenlerin, Müslümanların bilimsel faaliyetlerden geri kalmalarına sebep teşkil ettiklerini bildirmektedir.

*Dindirir asır bizi, dinmeyiriz,
Açılan toplara diksinmeyiriz (ürpermiyoruz);
Ecnebi seyre balonlarla çıkar,
Biz hele avtomobil (otomobil) minmeyiriz (binmiyoruz);
Kuş kimi göyde (gökte) uçar yerdekiler,
Bizi gömdü yere minberdekiler.*⁹⁹

Şairin gözlemine göre mollaların, dinî bakımdan Müslümanları aydınlatmak yerine toplumda olumsuz davranışlarda buldukları anlaşılmaktadır.

*Tacir arayır ki, bir ticaret yapsın,
Amil (işçi) çalışır bu yolda hidmet yapsın,
İş mollala mıdır ki, çalsın çarpsın,
Yatsın, dursun, kusl-i cenabet yapsın.*¹⁰⁰

Mescit kürsüsünden Müslümanlara öğütte bulunan kimselerin kendilerinin bizzat gaflet uykusunda yattıkları, ama kendi çıkarlar için Müslümanlara haram dedikleri rüşveti almaktan ve yemekten de geri kalmadıkları, inananlar fakirleşirken kendilerinin servet sahibi oldukları ve insanları kolayca günahkârlıkla, küfürle itham ettikleri dile getirilmiştir.

⁹⁸ Aynı eser, s. 174.

⁹⁹ Aynı eser, s. 275.

¹⁰⁰ Aynı eser, s. 157.

*Yatdıkça hab-i kaflet (gaflet uykusu) ile milletin senin,
Vakf oldu layla söylemeye hidmetin senin,
Her gün geneldi daire-yi hürmetin senin,
El uğradıkça fekre (fakirleştikçe), şişib servetin senin,
Millet ankladıkça (zayıfladıkça) kökeldi (şişmanladı) etin senin,
Rüşvet haramdır, dedin, aldın, utanmadın!
Mal-i yetime (yetim malına) od (ateş) deye uddun (yedin) da,
yanmadın!*

*Vaiz ki, çıkar minbere tez (çabuk) püfler odu (üfler ateşi),
Tekfire koyar kimin ki, aşk ise modu;
Vardır deyesen bu hezin-i niyranın (ateş sahibinin)
Ağzında ekstrenni (acil tren) kâfir zavodu (fabrikası).¹⁰¹*

İnsanların fani olduklarını, bu dünyada yaşadıklarının öteki dünyada hesaba çekileceklerini hatırladıkları ve dinî bakımdan en yoğun duyguları yaşadıkları anlardan birisi de cenaze merasimlerinde/yas günleridir. Bu merasimlerde mollaların dinî ilimlerle toplumu aydınlatmak yerine, daha çok hurafe işlerle meşgul oldukları kendi feryatlarıyla izah edilmektedir.

*Var idi bu milletde kabak (önce) bir güzel âdet:
Bir şehs-i Müselman eleyen vaktde rihlet (vefat ettiğinde),
Meyyit hele besterde uzansın deye rahet (rahat),
Gusl etmeden ewel olunurdu ona hürmet,
Yüzlerce ederdik ona sipara tilâvet,
Her cüzvde bir ruble çatardı bize ücret,
Bir hürmet idi bu bize, hem meyyite nisbet,
Heyfa (yazık) ki, evahirde (sonunda) bu hürmet götürüldü!
Milletde olan büsbütün âdet götürüldü!¹⁰²*

SÜİFD / 22

89

Mütefekkir Sabir, toplumun ancak, cehaletten sıyrıldığı zaman, dini yanlış anlatan ve kendi menfaatleri için insanları din adına kandıran tipteki din adamlarının toplumdaki itibarlarını ve sosyal statülerini zayıflatabileceğini düşünmüştür.

*Edebden, elmden ger (eğer) feyziyab olsa evamünnas (cahil insanlar),
Düşer şenü (şanı) şerefden mollalar, işanlar (din adamları), insanlar!¹⁰³*

¹⁰¹ Aynı eser, s. 182, 29.

¹⁰² Aynı eser, s. 153.

¹⁰³ Aynı eser, s. 58.

Şairin tespitlerine göre bu tip din adamları, –şair bunları kara buluta benzetmiştir- iyiyi, kötüyü birbirinden ayırıp, Müslümanları uyaran, samimi, düşünen ve yazan, din düşünürlerini böyle fonksiyonlarda bulunmalarını için ikaz etmektedirler. Öyle ki bu kimseler, Müslümanları aydınlatmak için yazılar yazan din mütefekkirlerini tahkir etmektedirler. Yazarın bu gözlemleri aşağıdaki şiirlerin mısralarında yer almaktadır.

*Ne için hüsni kübhü anladın da?
Bütün el (herkes) yatmış iken banladın (bağırдың) da?*

*Öpeydin el-ayağın cüstü çalak (hemen),
Olaydı sen dahi bir mömin-i pak!*

*Çek (katlan) indi tuttuğın kânn (işin) cezasın!
Eşit her semtden lânet sedasın!*

*Vaiz, kalem ehlin yine tahkir eleyirsen!
Ey ebr-i siyah (kara bulut), nuri ne testir eleyirsen (nuru niye örtüyorsun)!*

*El cümle (herkes) dönüb olsa da kâfir işin olmaz (umursamazsın),
Tezvirini kim ki, duya tekfir eleyirsen (kim hileni duyarsa onu kâfirlikle suçluyorsun)!¹⁰⁴*

Toplumsal uyargan diye de niteleyebileceğimiz şair, kara bulut diye tabir ettiği ilimsiz din adamlarının kötü işlerini ört bas etmek ve çıkarlarını devam ettirmek için dini, kisve olarak kullandıklarını belirtmektedir.

Ayıbımızı çulğalamıştı (örmüştü) aba
Her ne gelirdi boşalardı kaba,
Kim ne kanırdı (bilirdi), nedi (nedir) zehdü (fazlası) riba?*

*.....
Bizler idik halkın inandıklar,
Pir-i hidayet diye kandıklar,
Nur görürlerdi karanlıklar,*

¹⁰⁴ Aynı eser, s. 178, 148.

* Eskiden din adamlarının giyindikleri kolsuz veya kısa kollu, yakası açık, uzun erkek elbisesi. Bkz. Seyftin Altaylı, a.g.e., s.1.

*Bizde idi cümle kazandıktan,
Kim bize pul (para) vermese bednam (adı kötülenmiş) idi,
Ah! Nece kef çekmeli eyyam (ah nasıl güzel günler) idi!*¹⁰⁵

Buraya kadar çözümlenmeye çalıştığımız şairlerde, iki tip din lideri/düşünürü görülmektedir. Birincisi; aklını, vicdanını, irfanını kullanan, ilimle meşgul olup, yazan, samimi ve inananları aydınlatmaya çalışan din düşünürüdür. İkincisi de ilimden yoksun, körü körüne geleneğe bağlı, dini kendi çıkarları için kisve olarak kullanan din lideridir. İkinci tip din liderlerinin kendi menfaatlerini düşünerek yeni neslin okumasına, eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılmasına karşı çıktıkları, hatta geçmişi kıyaslayarak toplumun bu konudaki duyarlılığının artmasından şikâyetçi oldukları, toplumun gelişmesini istemedikleri, dinî kisvenin himayesi altında dinin gerçekte onaylamadığı tutum ve davranışlarda buldukları, dini istismar ederek halkı kandırdıkları anlaşılmaktadır. M. Akif Ersoy da aynı şekilde taassubu ve insanları yanlış yönlendiren bilgisiz din adamlarını eleştirmiş ve onları toplumun gelişmesini engelleyen sebepler arasında görmüştür. Bu tür din adamlarının her hayırlı işe dini istismar ederek, kendi çıkarları için bidat diyerek ve cahilane şekilde geleneğe bağlı biçimde yeniliklere de karşı çıktıklarını anlatmıştır.¹⁰⁶

Bilgisiz ve körü körüne geleneğe bağlı din adamlarının buraya kadar tespit edilen düşünce, tutum ve davranışlarında, maddî çıkarlarının etkili olduğu söylenebilir. Max Weber, "insanın davranışlarını düşünceler değil, maddî ve düşünsel çıkarlar belirler"¹⁰⁷ diyerek, çıkarlar dinamiğinin düşünce ve davranışların hangi yönde devam edebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu tip din liderleri bu tür tutum ve davranışlarını bu doğrultuda toplumda sürekli hale getirdiklerinde, toplumun bir kısmının dinden uzaklaşması, bir kısmının da bilim karşıtı olması mümkün olabilmektedir.

*Danışib (konuşup) söyleşerik her nece unvan (adres nasıl olursa) olsun,
İftira, leğv (anlamsız), abes, herzev ü hedyan (lakırdı) olsun,
Her kese bağlayınk her cüre böhtan olsun (her tür iftira olsa da)
Koy bizim din evimiz olsa da viran olsun,
Güc verib zikre, cinan kesrini (suç sarayını) tamir ederik,
Mümkün oldukça Müselmanları tekfir ederik.
Möminik, keflenerik (keyif alınız) arzu-yi cennet ile,
Okumuşlar adını yad ederik (hatırlanz) lânet ile,*

¹⁰⁵ Aynı eser, s. 211.

¹⁰⁶ Abdullah Tüylü, a.g.e., s. 58-59.

¹⁰⁷ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev.: Taha Parla, 2. bsk., İst.: İletişim Yay., 1998, s. 113.

*Düşmanlık elm ile, insaf ile, hürriyet ile*¹⁰⁸

Yukarıdaki şiire bakıldığında, Müslümanların dinin onaylamadığı iftira, anlamsız, faydasız ve boş lakırdılarla meşgul oldukları, insanların dinden uzaklaşmalarını umursamadıkları ve bu yanlışlarını da kuru zikir ile kapatmaya çalıştıkları, ardından da cennet arzusuyla avundukları ve ilme, irfana, insafa ve hürriyete düşman oldukları görülmektedir. Bütün bunlar ise, Müslüman bir toplumun önemli çöküş sebepleri arasında yer almaktadır.¹⁰⁹

Toplumun bilimden ve gerçekçi din anlayışından uzaklaşması, tepkisel olarak müspet bilimlerle uğraşan düşünür ve araştırmacıların, dinin kendi değer ve öğretilerini bir kenara bırakarak toplumsal yaşamda gözlemedikleriyle, toplumların gelişmesine engel teşkil ediyor diye, din karşıtı bir tutum içine girebilmelerine de yol açabilmektedir.¹¹⁰ M. Akif Ersoy, Osmanlı toplumunda yenileşme adı altında din düşmanlığı yapan aydınlardan bahsetmiştir.¹¹¹ Sabir'in şiirlerinde ise müspet bilimlerle meşgul olanların böyle bir tutumuna hiç rastlanmamıştır. Dinlerin bilime olan ilgilerinin yanı sıra onların zihniyet ve dünya görüşleri de din sosyolojisini yakından ilgilendiren hususlardır.

e) Şair Sabir'in Gözlemlerindeki Zihniyet ve Dünya Görüşü

Sübjektif tecrübe olarak din, nesnel bir atmosfer, bir tutum veya bir şekil halinde objektifleşmediği müddetçe sosyal yaşam üzerine etkide bulunamaz. Anlaşılmış olmak ve sosyal bir etki meydana getirebilmek için, düşünce veyahut da heyecanın ifade edilmiş olması gerekmektedir. Herhangi bir dinin dünya karşısındaki tutumu, insanın beşerî varlığının temel yönlerine ve faaliyet şekillerine koyduğu değer yargılarını etkilemektedir.¹¹² Dinin öz ile ilgili hususlar dışında, yaşamın hemen hemen bütün alanlarıyla ilgili hükümlerle, tüm önemli dünyevî olaylara karşı takınılan tavırların toplamından ibaret bulunan çok zengin fikrî muhtevası bulunmaktadır. Bu manada her din belli bir zihniyeti ve dünya görüşünü de beraberinde getirmektedir.¹¹³ Dolayısıyla dinlerin en önemli toplumsal işlevleri arasında, inananlarına çeşitli toplumsal durumlarda ve değişik sosyal olaylar karşısında ortaya koyacakları tutum ve tavırları belirleyen bir zihniyeti ve dünya görüşünü kazandırmak yer almaktadır.¹¹⁴ Dinlerin dünya hayatı karşısındaki tutumlarına

¹⁰⁸ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 184.

¹⁰⁹ Mehmet Bayyigit, a.g.m., s. 56.

¹¹⁰ Tom B.Bottomore, a.g.e., s. 76.

¹¹¹ Mehmet Bayyigit, a.g.m., s. 61-62; Abdullah Tüylü, a.g.e., s. 62

¹¹² Joachim Wach, a.g.e., ss. 49-52.

¹¹³ Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş Yay., 1984, ss. 27-32; Ünver Günay, a.g.e., s. 253.

¹¹⁴ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev.: Zeynep Gürata, 2. bsk., Ankara: Ayraç yayınevi, 1999, ss. 81-158; H. Ezber Bodur, "Modern Kapitalizmin Doğuşunda Dinin Rolü" *AÜİFD*,

bakıldığında, genel karakteristikleri itibarıyla dünyaya *olumlu, olumsuz, seçmeli ve dengeli* tutum tipleri tespit edilmiştir.¹¹⁵

İslâm dini ise, dünyaya karşı *dengeli* tutum içerisindedir. Bu tutum, Kur'ân-ı Kerîm'de "Bu dünyada iyilik ve mutluluk, öte dünyada da iyilik ve saadet"¹¹⁶ parolasıyla ifade edilmiştir.¹¹⁷ Müslüman'ın dünya ve ahirete karşı tutumlarında ölçülü olması, orta yolu tutması ve hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için yarın ölecekmiş gibi de ahiret için çalışması istenmektedir. Bu prensipte insanın yeryüzüne devamlı bir çalışma ve kazanma misyonuyla gönderildiğini kabul eden *aktivist* bir yaşam anlayışıyla birlikte bu aktivitelerin öteki dünyada da saadet getirmesi bakımından faydalılığının sorgulanacağı *hesap verme* telâkkisi mevcuttur. Fakat din sosyolojisi bakımından önemli olan husus, bir taraftan bu ideal ve teorik anlayışın, fiiliyatta Müslüman toplumların yaşamına hangi ölçüde etkide bulunduğu, diğer taraftan da tarihin çeşitli dönemlerinde sosyal şartların bu anlayışa ne kadar tesir ettiği meselesidir.¹¹⁸

İslâmiyet'in başlangıcından itibaren Müslüman toplulukların genel durumlarını göz önünde bulundurularak, İslâm tarihinin hususiyetle ilk dönemlerinde Müslümanlar arasında görülen *dinamik*, Orta Çağ'da çeşitli sebeplerle ve zamanla İslâm dünyasına yerleşen *statik* ve dünya hayatına karşı tam bir *pasif* ve *kötümser* zihniyet ve dünya anlayışı tiplerinden bahsedilmektedir.¹¹⁹ Müslüman topluluklar arasındaki bu farklı zihniyet ve dünya görüşlerinin onların sosyal tarihi ile ilgili olarak derinlemesine araştırılması gerekmektedir. Bu bakımdan M. E. Sabir'in *Hophopnâme*'sine baktığımızda bazı yansımaları tespit etmek mümkündür. Öncelikle şairin Müslüman bir düşünür ve fert olarak kendisinin dünya anlayışını "Koca Bağban" isimli şiirinde görmek mümkündür.

*Birtakım genç yol kenarından
Geçerek bir bağın civarından,*

*Gördüler yüz yaşında bir bağban
İşleyir (çalışıyor) bağda sey (çaba ile) ile her an;*

*Titreye titreye eli, bir de
Alma (elma) çerdeklere (çekirdekleri) eker yerde.*

→
Sayı 10, Erzurum, 1991, s. 95; Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 5. bsk. İst.: İletişimYay., 1992, s. 30, 35; Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, İst.: İnsan Yay., 2003, s. 68.

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Ünver Günay, a.g.e., s. 438-440.

¹¹⁶ Kur'ân-ı Kerîm, 2/201.

¹¹⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, Çev.: Cemal Aydın, 3. bsk., Ankara: T.D.V. Yay., 1999, s.151.

¹¹⁸ Ünver Günay, a.g.e., s. 444.

¹¹⁹ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İst.: Der Yayınları, Tarihsiz, s. 98 vd.; Ünver Günay, a.g.e., ss. 445-446.

Gülerek etdiler sual: "A koca (yaşlı),
Yüz yaşında nedir bu hal, a koca?"

Dedi: "yer şumlayıb (sürüp) ceфа çekirem,
Torpağa (toprağa) alma çerdeği ekirem".

Dediler: "Bunda bir selâhın (kânn) yok (yok),
Sen bu gün var isen, sabahın yok;

İndi ekdiklerin ne vakit çıkar?
Bu çıkınca seni zemanе yıkar...

Rahat ol, çekme boş yere zahmet,
Olamaz meyvesi sana kısmet!"

Dedi: "Ekmişler, almışız, yemişiz,
Hayırla yad edib (hatırlayıp) dua demişiz;

Ekeriz biz daha yiyenler üçün (için),
Ehl-i hayra dua diyenler üçün."¹²⁰

Sabir bağda çalışan yaşlı bağcı ile yoldan geçen gençleri konuştururken, dünyada sürekli çalışmayı ve bu çalışma ve gayretini yalnız kendi menfaati için değil, o anki yaşayan insanlara ve arkadan gelen nesillere sadece dua karşılığında faydalı olma niyetiyle yapılan çalışma olarak algılamakta, yani *dinamik* bir dünya görüşüne sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan Sabir'i İslâm dinini sosyal değişme ve gelişmelere açık bir din olarak değerlendiren düşünür gibi nitelemek mümkündür. Bu şekil bir zihniyet ve dünya görüşüne sahip olan Sabir, cenete gidebilmek için inananları dünyayı önemsememeye ve terke davet eden, yani *pasif* ve *kötümser* bir dünya görüşüne onları iten ahundu/din liderini eleştirmektedir.

Başkalar çok da balonlarla edir seyr-i heva (havada yolculuk),
Biz bu seyri edirik habde (uykuda) her sübh (sabah) mesa (akşam),
Kövl-i ahundu (din adamının sözünü) unuttun mu ki, vaz etdi sana:

¹²⁰ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 332.

Dehr (dünya) fanidir, ezizim, ona uyma ebede (asla)!

Terk-i dünya ile firdovs (firdevs cennetine) hürâm (şad) olmalıyız!

Yaşamak ister isek sırf avam olmalıyız!¹²¹

Toplumsal gözlemci Sabir, yaşadığı dönemdeki Müslümanların dünyaya bakışını ise, "Sabr Eyle" isimli şiirinde onları eleştirirken ortaya koymaktadır.

Esir-i keyd-i fekr (fakirliğe bağlı esir) oldun, yazık, teslim-i hirman (nasipsizlik esiri) ol,

Çalışma, bir işe getme (gitme), fakat meyvus ü nalân (ağlayan ümitsiz) ol,

Kazaya (mukedderata) çare yok, gıryan (sızlayan) ol, üryan ol, perişan ol,

Sebur (sabırlı) ol, şakir ol, yeni (yani) Müselman ol, Müselman ol,

Çatar öz rizk-i meksumun (Allah tarafından ayrılmış rizk kendisi gelir), dolan avare, sabr eyle!

Belâ-yi fakre (fakir bedbahtlığına) düşdün, razı ol, biçare (zavallı), sabr eyle!

Maaşın ta ki, teng (sıkıntı) oldu enis (dost) ol derd ü möhnetle (kederle),

Boş ol, süst (takatsiz) ol, ümidin ket kıl (ümidini kesme), yâr ol ataletle,

Bunu takdire nisbet ver (buna kader de), yaşa daim rezaletle,

Havada seyr eden insana bakma çeşm-i gayretle,

Burak kesbi (çalışmayı), unut seyi (çabayı), yapışma kâre (işe), sabr eyle!

Belâ-yi fakre düşdün, razı ol, biçare, sabr eyle!

Yeterken zalimin zulmü sana dövrü kazadan (kaderden) bil,

Çatarken amirin zecri (zulmü), -onu seyr-i semadan bil,

Özün öz iczine (acizine) bais (sebeğ) olurken masevaden (başkasından) bil,

Bu meşumiyyeti (bedbahtlığı) bigânededen (yabancıdan) gör, aşınadan bil,

SÜİFD / 22

95

Ezil, pamal (çiğnenmiş) ol, aktarma (arama) buna bir çare, sabr eyle!

Belâ-yi fakre düşdün, razı ol, biçare, sabr eyle!¹²²

Şiire göre, Müslümanlar çalışmamakta, rızkı Cenab-ı Allah'tan beklemekte, fakirliğe kendilerini mahkûm edip bu durumlarını değiştirmek için çaba göster-

¹²¹ Aynı eser, s. 167.

¹²² Aynı eser, s. 69.

memekte, çünkü Allah'ın kendilerine fakirliği takdir ettiğine inanmakta, bu perişan yaşamlarına kader deyip teslim olmakta, buna sabretmekte, eller çalışıp gelişirken ibret almamakta, zalimin zulmüne razı olmakta, ezilmişlikten kurtulmak istemekte ve bütün bu olumsuz durumlara çaresizlik içinde sabretmektedirler. Dinin belirlediği yaşam biçimini belli coğrafi, politik, sosyal ve ulusal sınırlar içinde geçerli olan ekonomik ve politik faktörler fazlasıyla etkileyebilmektedir.¹²³ Söz konusu coğrafyada ve tarih dönemi içerisinde, halkın bu durumu iktisadî açıdan değerlendirildiğinde, üst tabakanın bolluğuna, israfına ve iktidarına karşı; alt tabakanın yoksulluğunu, statüsünü ve sıkıntı içindeki yaşamını meşru gösteren bir İslâm yorumunun mevcudiyetinden söz edilebilir.¹²⁴ Böyle bir din yorumunun mevcudiyeti ise, geniş bir kesimi oluşturan orta ve alt tabakada yer alan inananları pasifliğe itebilir. Şair, Müslümanların dünyaya karşı pasif tutumlarını, gaflet içerisinde yaşadıklarını ve talihterine teslim olduklarını, "Terpenme, Amandır, Bala, Kefletten Aylılma" şiiriyle dile getirmeye devam etmektedir.

*Terpenme (kıpırdama), amandır, bala (çocuk), keflelden (gafletten) aylılma!
Açma gözünü, hab-i cehaletden (cehalet uykusundan) aylılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, kal dala (geriye), laylay!*

.....
*Açsan gözünü rencü meşekket (eziyet) göreceksen,
Milletde kem (gam), ümmetde küduret göreceksen,
Kıldıkca nezer millete (millete baktıkça) heyret (hayret) göreceksen,
Çek başına yorğanını, nikbehtden (talihten) aylılma!¹²⁵*

Sabir, Müslümanların dünya hayatından sonraki yaşamda alacakları bazı mükâfatların avuntusuyla bu dünyada çalışmadıklarını, ilme ve bilime ilgi göstermediklerini, İslâm'ı, milleti ve ümmeti ilerletmek ve geliştirmek gibi bir endişelerinin olmadığını, dolayısıyla dengeli dünya görüşündeki dengeyi bozduklarını ve pasif bir tutum içerisinde bulduklarını göstermeye çalışmıştır. Şairin bu tespitlerinin tamamını, halkı eleştirerek yazdığı aşağıdaki şiirlerinin mısralarını gözden geçirdiğimizde fark etmek mümkündür.

*Hansı (hangi) mekatib ki, onu açmadık?
Hansı senaye ki, para saçmadık?
Verdiğimiz sözden uzak kaçmadık?*

¹²³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 340.

¹²⁴ Ergün Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, İst.: Bilge Yayıncılık, 1999, s. 33.

¹²⁵ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 32.

*İşlerimiz yetdi (kâfi geldi) bütün surete,
Kim ne deyer (diyebilir) bizde olan keyrete (gayrete)?
Gerçi pervaz etdi (uçtu) "aeroplan" dünen bir kuş kimi (gibi),
Âlemi hayretde koydu ilm ü irfan namına.
Leyk bizler tek (bizlere sadece yazık), hele kadir deyildir uçmağa,
Reht-i hab içre (uyku yatağında) yatarken hûr ü kılman namına.¹²⁶*

Halkın din ve dünyaya yaklaşımına onları yönlendiren ilimsiz ve liyakatsiz din adamlarının olumsuz katkılarından söz etmek mümkündür. Sünnî din anlayışının dışındaki dinî anlayış/heterodoks ve yorumlarda, ezilmiş, haksızlığa uğramış, hor görülmüş bir toplumsal psikoloji temelinde gelişen, günün birinde onu bu durumdan kurtarıp özlemi duyulan yepyeni bir düzene kavuşturacak bir şahsiyetin, karizmatik bir liderin geleceğine inanılır. Tarihte heterodoks Türk Müslümanlığına mensup çevrelerde buna benzer mehdici inanışlar ortaya çıkmıştır.¹²⁷ Dünyanın sonunda birinin gelerek Müslümanları kurtarması şeklindeki inanç dinamik İslâm düşüncesiyle bağdaşmamaktadır. Böyle bir düşüncenin kaynakları arasında Şîlik de yer almaktadır.¹²⁸ Şîlikle Sünnîliğin kesiştiği bir coğrafyada ve sosyo-kültür içerisinde yaşamış olan yazar, döneminde mevcut olan mehdî inancının ve Mehdi olduğunu iddia eden bazı kimselerin Müslümanları dinden uzaklaştırdığını ve onları zelil etmeye çalıştıklarını söylemiştir.

*Bes (kâfi) deyilmiş bunca Mehdiler hurucu (çıkışı), indi de
Volga'dan bir taze (yeni) Mehdi halkı iğfal eyleyir (yoldan çıkanyor).
Cahiliyyet hökmfermandır ki, her şahs-ı muzill (her şahsı saptınyor)
Mehdiyem namile helküllahı izlal eyleyir (insanları alçaltıyor).¹²⁹*

Zahitlik, kutsal olan dünya ile kutsal olmayan dünyayı ayırma gibi temel bir düşünceye sahiptir.¹³⁰ İslâmî tasavvufta zahitlik ve züht hayatı, genelde dünyayı kalbe, gönle ve düşünceye hâkim kılmamayı ve sokmamayı öngörmekte, ama zaruret icabınca da dünyadan faydalanmayı uygun görmekte ve kısmen zahit ve züht hayatı tamamen akıl ve hukuku dışlamamakla diğer dinlerin bu konudaki anlayışından ayrılmaktadır.¹³¹ Başka bir deyişle, dünyadan zaruretince faydalanmakla birlikte, dünyadan kaçmaya ihtiyaç duymakta, kalbi ve davranışları madde-

¹²⁶ Aynı eser, s. 180, 262.

¹²⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Süfliliğine Bakışlar*, 2. bsk., İst.: İletişim Yay., 1996, ss. 16-19.

¹²⁸ Mehmet Aydın, "Mehdi", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: Din Bilimleri Yay., 2005, s. 483.

¹²⁹ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 279.

¹³⁰ Gustav Mensching, a.g.e., s. 196.

¹³¹ Bkz. Mustafa Kara, *Tasavuf ve Tarikatlar Tarihi*, 2. bsk., İst.: Dergah Yay., 1990, ss. 104-406; H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavuf ve Tarikatlar*, İst.: Ensar Neşriyat, 2002, ss. 83-102.

lerle değil; tamamen Allah sevgisi ve dinî değerlerle süslemeyi gerekli görmektir.¹³² Dolayısıyla zahitlerin, Müslümanların dünyaya bakışlarını dengeli olmaktan ziyade ahirete doğru kaydardıklarını söylemek mümkündür. Ancak, Sabir dönemindeki zahitlerin Müslümanlara gerek kutsal olmayan, gerekse kutsal olan yaşam açısından iyi örnekler teşkil etmediklerini eleştirileriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

*Zannetme ki, zikre, secdeye dalmak için
Zahid yürür (koşar) mescide ecr almak için,
Dün çaldığı seccadeyi satmış da yemiş,
İndi yürür ilâvesin çalmak için.*

*Cennetdeki hurileri, ğılmanları Allah
Kovdum, diye bir vahiyle etse seni ifham (haber),
Zahid, men ölüm (yalvarım), gizleme, aç sıdkını (doğrusunu) söyle,
Sen bir de edersen mi (bir daha edersin mi) namaz emrine ikdam (devam)?*

*Zahid ölmekden kabak (ölmeden önce) maksuduna çatmak (ulaşmak) diler,
Cennete uyku ipiyle bir kement atmak diler.*

*Maksadı sövmü selâtiden (namaz kılmaktan gayesi) bu imişken, yazık,
Hem Hudûnı, hem de mahlûkatı aldatmak diler.*

Uykuda aktardığını (aradığını) zahirde (dışarda), ya Rab, tapmasın (bulmasın)!

Yoksa illik taatin (yıllık ibadetlerini) bir yolluğa satmak diler!¹³³

Şiirlere bakıldığında zahitlerin esas gayelerinin samimi olarak kutsala yönelmek olmadığı, yaptıkları ibadetleri de içselleştirerek halis niyetlerle yapmadıkları ve hem Allah'ı, hem de insanları kandırmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu şekil zahitler ve onlara tâbi olanlar, "züht ve riya erbabı" şeklinde vasıflandırılmış ve iktisadî kazançları hile mahsulü kazançlar arasında sayılmıştır.¹³⁴ Dönemindeki zahitlerin durumunu eleştiren şair, mevcut züht anlayışını halkı ve Müslümanları dünyayı terke, tembelliğe ve pasifliğe davet ettiği için de tenkide tâbi tutmuştur.

¹³² Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî İlmi't-Tasavuf*, 2. bsk., Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990, ss. 115-119.

¹³³ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 157, 260, 289.

¹³⁴ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, ss. 162-166.

Yat dolaş cennet-i âlâdaki nzvanlar ile,
Kol-boyun ol (kucaklaş), mezeleş huriyi ğılmanlar ile,
Ye, iç... Artık kefe bak (keyfe bak) cümle Müselmanlar ile,
Koy (bırak) bu dünyanı bu kâfirlere, şeytanlar ile,
Biz meleklerle uçup âli makam olmalıyız!
Yaşamak ister isek sırf avam olmalıyız!¹³⁵

Sabir, teorik olarak İslâm'ın temelinde "hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için ve yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışma" prensibinden hareketle, insanın dünyaya sürekli bir çalışma ve kazanma misyonuyla gönderildiğini kabul eden aktif bir yaşam telâkkisinin mevcut olduğunun farkındadır. Bu sebeple o, mevcut züht hayatının, toplumu dünyayı önemsememeye ve sürekli çalışmaktan alı koymaya, tembelliğe sevk ettiğini bir bakıma toplumu İslâm'ın dengeli dünya görüşünden uzaklaştırdığını, ilme ve bilime karşı neredeyse düşman ettiğini, dolayısıyla geri bıraktığını anlatmaya çalışmıştır.

Giderik mescide her gün, kılank onda namaz,
Hüşke möminlik (kuru mü'minlik) edib, başlayınk raz ü niyaz (gizli duaya),
Mescid olsun (mescit de olsa), alank (alınız) satsa çocuklar bize naz (nazla),
Bu uşakbazlığı biz zöhd (züht) ile testir ederik (örteriz),
Mümkün oldukça Müselmanlan tekfir ederik.
Danışib (konuşup) söyleşerik her nece unvan (adres nasıl olursa) olsun,
İftira, leğv (anlamsız), abes, herzev ü hedyan (lakırdı) olsun,
Herkes bağlayınk her cüre böhtan olsun (her tür iftira olsa da)
Koy bizim din evimiz olsa da viran olsun,
Güç verib zikre, cinan kesrini (suç sarayını) temir (tamir) ederik,
Mümkün oldukça Müselmanlan tekfir ederik.
Möminik, keflenerik (keyif alınız) arzu-yi cennet ile,
Okumuşlar adını yad ederik (hatırlanz) lânet ile,
Düşmanık elm ile, insaf ile, hüriyet ile.¹³⁶

Nazarî dinî tecrübe ve onun beraberinde getirdiği ahlâk ve değerler, belli sosyo-kültürel şartların etkisiyle pratik dinî tecrübe sahasında farklılaşabilmektedir.¹³⁷ Çalışmamızın ilgili olduğu tarih sürecinde Azerbaycan'da Müslümanların pratik dinî tecrübelerinin, teorik dinî tecrübelerinden uzaklaştığı yazarın aşağıdaki

¹³⁵ Aynı eser, s. 168.

¹³⁶ Aynı eser, s. 184.

¹³⁷ Ünver Günay, a.g.e., s. 444.

şiiir mısralarından tespit edilebilir. Pratik dinî tecrübedeki bu farklılaşmayı toplumun pasif yaşam biçiminin şekillenmesinde etkili faktörlerden birisi olarak değerlendirmek de mümkündür. Mevcut züht anlayışı ile dünyada pasif tutum ve tavırda olanların karşısında zengin tabakanın ahireti unutarak ibreyi dünya tarafına döndürdükleri, toplumdaki açları, fakirleri ve ihtiyaç sahiplerini tamamen görmezlikten geldikleri ve dinî buyrukları unuttukları anlaşılmaktadır.

*Çok da deme servet ü samanlıyam (mal mülk zenginiyim), ey filan!
Boldu pulum (param bol), bir neçe (çok) milyanlıyam (milyanm var), bir utan!
Möhteremem, möteberem, şanlıyam, dur, dayan (bekle)!*
Meşhediyem, keblayıyam*, hacıyam, nacıyam,
Dinliyem (dinim var), imanlıyam, erkânlıyam (ahlâklıyam),
Hem eli Kur'anlıyam.*
*Sende diyek din de var, iman da var, filmesel (meselâ),
Ev dolusu nimet-i elvan (çeşit çeşit nimet) da var, bîbedel (benzersiz),
Hez-külece (tüylü kürk), servet ü saman (mülk serveti) da var, çok güzel,
Ev, eşik, eyvan, müteddid otak (türlü türlü oda), temterak (ihtişam),
Yağlı plov (pilav), dadlı fisincan (köfteli ve cevizli pilav) da var,
Şerbet-i reyhan da var.*
*Koşuda lâkin neçe üryan (çok çıplak) da var, kış, boran (fırtına)...
Gırye (ağlama) de var, nâle vü efgân (inilti ve feryat) da var, nimcan (yanm
can)...*
Sen ki, şeriatçisin (dindarsın), ey bineva (zavallı), kıl heyâ (hayâ)!
*Şeride ahir (din de ölüm, son) ne, bir ihsan da var,
Hakk-ı Müselman (Müslüman hakkı) da var...¹³⁸*

Yukarıdaki şiiri gözden geçirdiğimizde kutsal ile kutsal olmayan dünya arasındaki denge ruhunu ve görüşünü temin etmede önemli olan *ahiret hesabının* toplumdaki zenginler tarafından ihmal edildiği, yani varlıklı insanların kutsal olmaya temayüllerinin arttığı görülmektedir. İslâm'ın iktisat ahlâkını ve zihniyetini diğer dinlerden ayıran en önemli husus, zengin tabakanın toplumdaki ihtiyaç sahiplerine, açlara, fakirlere, dullara, yetimlere, kimsesizlere vb. karşılıksız şekilde ihsanda bulunmaları ve yardım etmeleridir. Ne var ki insan tabiatı, sosyo-ekonomik ve kültürel şartlar, inananların davranışlarını bu konuda farklılaştırmalarına etki edebilmektedir. Din hem çalışkanlığı hem de ihtiyaç sahiplerine yardım

* Meşhedi; İran'da ziyaretgâh olan meşhur şehrin adıdır.

* Keblay; "Kerbela'yı" sözünün canlı dilde kullanılan şeklidir. Kerbela, Irak'ta İmam Hüseyin'in şehit edildiği ve türbesinin bulunduğu yerdir.

¹³⁸ Mirze Elekber Sabir, a.g.e., s. 230.

etmeyi tavsiye etmesine rağmen; zenginlik artınca dünya sevgisi de artış göstermektedir.¹³⁹ Dolayısıyla yukarıda görüldüğü üzere dengeli dünya anlayışından ayrılan *dünya meyilli* zengin Müslüman tipi toplumlarda görülebilmektedir. Sabri F. Ülgener, bu tip zenginleri, *hayatı hoş/rahatlık içinde geçirenler ve hasis olarak yaşayanlar* şeklinde nitelemektedir.¹⁴⁰

Bu durumda söz konusu dönemde şairin şiirlerinde dile getirdiği gözlemlerine göre, toplumda iki tip zihniyet ve dünya görüşü bulunduğunu söylemek mümkündür. Birincisi; dünya hayatına karşı toplumun çoğunluğunun tam bir *pasif* ve *kötümser/olumsuz* zihniyet ve tutumudur. İkincisi de ahiret hesabını göz ardı etmiş zenginlerin *dünya meyilli* zihniyet ve tutumlarıdır.

SONUÇ

Mirze Elekber Sabir'in şiirleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Azeri toplumunun kültür ve sanatının önemli bir unsuru ve aynasıdır. Sabir'in şiirleri, aynı milliyetten gelen, çoğunlukla benzer ve ortak kültürü taşıyan iki toplumdan birisini teşkil eden, Sovyetler Birliği işgalinden önce, ateist öğretilerin sosyal bir tecrübesini yaşamadan, ama Batılılaşma rüzgârlarının estiği bir tarihsel süreçteki Azerbaycan toplumunda din-toplum münasebetleri hakkında gözlem yapabilmemize imkân tanımıştır. Bu bağlamda Sabir'in gözlemleriyle kendisi gibi şair ve gözlemci olan çağdaşı M. Akif Ersoy'un Osmanlı Toplumundaki gözlem ve tespitleri zaman zaman karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Şiirlerin genelde mübalağalı olabileceği göz önünde bulundurulmakla birlikte geçmiş toplumların, toplumsal ve dinsel sorunlarının paralelliğinde gerek sosyoloji, gerekse din sosyolojisi açısından önemli veriler sunduğu da bir hakikattir.

Sabir, şiirlerini hiciv üslûbuyla yazdığı için çalışmadaki tespitlerimiz genelde toplumsal yapı ve sistemde aksayan yönler olmuştur. Ancak, Azerbaycan bölgesinin çok çalkantılı tarihi ve Sabir'in vefatından dokuz yıl gibi kısa bir süre içerisinde Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiş olması dikkate alındığında, Sabir'in sosyal gözlemlerinin ne kadar gerçekçi olduğu ve toplumsal sistem ve yapıdaki çözümlerin kayda değer olduğu fark edilmektedir.

Çalışmamızın ilgili olduğu söz konusu dönemde Azerbaycan'da da Müslümanlar diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi benzer sosyal sorunları yaşamaktadır. Toplumların sosyo-kültürel ve coğrafi şartlarının, dinî yaşama ve dinin de, toplumların sosyo-kültürel yaşamına etkisinin bulunduğu anlaşılmıştır. Toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında önemli sosyal fonksiyonda bulunan sosyal yardımlaşmanın oldukça zayıf olduğu, İslâm dininin *zekât*, *sadaka*, *ihsan*, *karz* ve *bayram* gibi önemli sosyal müesseselerinin işlevlerini yeterince yerine getiremedikleri anlaşılmıştır. Toplumda zenginler ile fakirler arasında anlaşmazlık ve uyuşmazlığın belirginleştiği ve iktisadi bakımdan üst tabakadakiler arasında fakirlerle varlıklarını hiç paylaşmayan zengin *cimri insan* tipinin yaygınlaştığı söylenilebilir.

¹³⁹ Max Weber, a.g.e., s. 150.

¹⁴⁰ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, ss. 182-187.

Günümüzün en önemli problemlerinden birini teşkil eden mezhepler arası gruplaşma ve mücadele, o günlerde diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da mevcut olup, *Sünnî* ve *Şîî* şeklinde bir dinî gruplaşma ve ayrışma söz konusudur. İki dinî grup arasındaki ayrışma *körü körüne/kitlesele, formel* ve *taassupça* bir şekil içermektedir. Bu ayrışmanın belirginliğinin azalması ve katı çizgilerin saydam hale gelmesinde çözüm olarak insanların cehaletten kurtulması önerilmiştir.

Toplumda *bilgi sahibi, düşünen* ve *bilgisiz, gelenekçi çıkarıcı* olmak üzere iki tip din adamı fark edilmiş ve daha çok ikinci tipin yaygın olduğu tespit edilmiştir. Bilime ve ilme karşı çıkan din lideri daha çok toplumdaki itibarını ve statüsünü kaybetmek istemeyen ilimsiz ve *körü körüne* geleneğe bağlı din adamlarıdır.

Şiirlere göre Müslümanların, psikolojik, sosyal, kültürel, ekonomik, siyasî, tarihî ve coğrafi faktörlerin etkisiyle İslâm'ın teorik olarak dinamik ve dengeli dünya görüşünden uzaklaştıkları, toplumun çoğunluğunu ve önemli bir kesimini teşkil eden orta ve alt tabakanın *teslimiyetçi, pasif* ve *kötümser* bir dünya görüşü taşıdığı, zenginlerin de ahiret hesabı telakkisinden uzaklaşarak *dünya meyilli* bir zihniyete doğru kaydıkları anlaşılmıştır.

Farklı iki mezhebin kesiştiği coğrafyanın ortasında doğup, yetişen satirik şair M. Elekber Sabir, döneminin toplumsal ve dinsel sorunlarını iyi gözlemlemiş ve dönemin dinî yaşamı ve sosyal meselelerini betimlememize ve değerlendirmemize katkı sağlayan çok önemli veri kaynakları sunmuş, bilgisizlikten, gelenekçilikten ve grupçuluktan kaynaklanan mezhep kavgalarının anlamsızlığına da dikkat çekmiştir.

ŞAİR MİRZE ELEKBER SABİR'İN *HOPHOPNÂME*'SİNDEKİ GÖZLEMLERİNE DİN SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM

AN APPROACH FROM THE ASPECT OF RELIGIOUS SOCIOLOGY ABOUT OBSERVATIONS IN THE POET MIRZA AL-AKBAR SABIR'S HOPHOPNAME

Hayri ERTEN

SÜİFD / 22

102

M. E. Sabir supplies important data and observations about relations between religion and society at the beginning of nineteenth century in Azerbaijan, in which the society hadn't lived according to principles of atheism yet. Our article researches solidarity, religion groups and disintegration between Shia and Sunni, types of religion leaders, mentality and world opinion in that period. Azerbaijani Muslims grew away from principles of Islam by effects of social, cultural and political factors. Consequently noteworthy social resolutions were determined. Solidarity of the society lost its functions. The disintegrations between Shia and Sunni were formed by strict lines which found out that the religion leaders and members depended blindly on tradition in general of the society. There was an ignorant, traditional understanding of sect. Fanatic, self-

seeking and manipulative religious leaders opposed to science and learning, although Islam stimulated science and learning. Therefore, a passive and pessimistic world opinion was situated in the society.

Key Words: Mirza Alakbar Sabir, Azerbaijan, religious group, religious leader, mentality and world opinion, Shia and Sunni.

نظرة في مشاهدات مرزا علي أكبر صابر في كتابه "هيهبنامه" من وجهة نظر علم الاجتماع الديني.

يعرض مرزا علي أكبر صابر معطيات هامة حول العلاقات بين المجتمع والدين في أوائل القرن التاسع عشر في آذربايجان التي لم يواجهها الإلحاد بعد. تتناول هذه العجالة الاختلافات وردود الأفعال التي حدثت بين السنة والشيعة، وتتهم بأموار المسلمين الآذريي الأصل وتفاعل زعماء الجماعات الإسلامية مع المجتمع وآرائهم المختلفة وترتكز على التعاون الإجتماعي بين المسلمين طيلة هذه السنوات. لقد تباعد مسلموا آذربايجان عن المبادئ والمظاهر الإسلامية لأسباب سياسية وثقافية واجتماعية. ومن الملاحظ بالرغم من أن الإسلام يحث على العلم والتعلم هناك تباينات بينة لدى المجتمع عامة من جراء تطبيقات بعض تابعي المذاهب المختلفة بصورة تقليدية أنانية نفعية لاشعورية. شاهد تاريخ آذربايجان حتى الآن الفهم التقليدي والنظرة المتشائمة في الساحة الدينية بسبب هذه التراث البدعي.

الكلمات الرئيسية: مرزا علي أكبر صابر، آذربايجان، الجماعات الإسلامية، زعماء الجماعات الإسلامية، الشيعة، وأهل السنة

